

Я. Н. Марозава

МАРФАЛОГІЯ:

**Дзеяслоў. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе.
Прыслоўе. БПС. Няпоўназначнальныя словы**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

УДК 481 – (075. 8)
ББК 81.411. 3 – 21 – 923
М 28

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П. М. Машэрава” **Я. Н. Марозава**

Рэцэнзент: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М.Машэрава” кандыдат філалагічных навук **Л. І. Злобін**

Рэкамендуецца ў якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка па сучаснай беларускай мове для студэнтаў гуманітарных спецыяльнасцей. У ім апісана сістэма, паслядоўнасць і структура марфалагічнага аналізу дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя, прыслоўя, БПС, няпоўназначнальных і мадалых слоў. Асноўная ўвага ўдзяляецца цяжкім выпадкам кваліфікацыі моўных з’яў, звязаных з мнагазначнасцю, аманіміяй, сінкрэтызмам у лінгвістыцы. Аналіз кожнай часціны мовы ўключае парадак і ўзоры аналізу, лінгваметадычны каментарый да разбору часцін мовы. Прапануюцца прыкладныя кантрольныя работы, у канцы змешчаны табліцы з каментарыямі да іх.

УДК 481 – (075. 8)
ББК 81. 411 . 3 – 21 – 923

У В О Д З І Н Ы

У працэсе вывучэння марфалогіі ў студэнтаў узнікаюць шматлікія пытанні адносна марфалагічнага разбору слоў. Пэўныя цяжкасці марфалагічнага аналізу выкліканы найперш неаднастайнасцю, супярэчлівасцю рэкамендацый і ўзораў марфалагічнага разбору ў розных вучэбна-метадычных дапаможніках і падручніках для студэнтаў і школьнікаў.

Цяжкасці практычнага характару пры марфалагічным аналізе многіх слоў тлумачацца і недастатковым засваеннем сутнасці адпаведнага тэарэтычнага матэрыялу, сутнасці катэгорый і формаў розных часцін мовы.

Гэты дапаможнік з'яўляецца працягам вучэбна-метадычнага дапаможніка "Марфалогія. У 2-х ч. Ч. 1. Іменныя часціны мовы" (Віцебск, Выд-ва УА "ВДУ імя П. М. Машэрава", 2005). У прапануемым дапаможніку, як і ў 1-й частцы "Марфалогіі...", аналізуюцца тыповыя недахопы практычнага разбору часцін мовы студэнтамі, прыводзяцца парадак і ўзоры марфалагічнага аналізу дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя, прыслоўя, безасабова-прэдыкатыўных слоў, няпоўназнамянальных слоў з лінгваметадычнымі каментарыямі да іх, прапануюцца 2 прыкладныя кантрольныя работы для самастойнай падрыхтоўкі студэнтаў.

Першая кантрольная прысвечана найбольш складанай для студэнтаў тэме "Спражэнне дзеясловаў. Правапіс канчаткаў і суфіксаў дзеясловаў". Самастойнае выкананне яе з наступнай праверкай цяжкіх момантаў па граматычным "Слоўніку беларускай мовы" пад рэд. М. В. Бірылы дасць магчымасць замацаваць атрыманыя тэарэтычныя веды па названай тэме, набыць практычныя навыкі правільнага напісання канчаткаў і суфіксаў дзеясловаў і падрыхтавацца да заліка па адпаведнай тэме.

Другая кантрольная работа прысвечана паўтарэнню, сістэматызацыі і замацаванню ведаў па ўсіх часцінах мовы, пачынаючы з дзеяслова і заканчваючы няпоўназнамянальнымі словамі. Аналагічнае практычнае заданне на марфалагічны разбор усіх часцін мовы прапануецца студэнтам і на экзамене па марфалогіі. Таму самастойнае выкананне 2-й кантрольнай работы і аналіз памылак у ёй пад кіраўніцтвам выкладчыка павінна дапамагчы студэнтам паспяхова справіцца з адпаведным заданнем на экзамене.

У канцы дапаможніка змяшчаюцца табліцы з каментарыямі да іх, дзе таксама аналізуюцца тыповыя памылкі ва ўтварэнні і ўжыванні дзеяслоўных формаў, дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў.

Дапаможнік не прэтэндуе на дасканаласць і бездакорнасць, аўтарка з удзячнасцю прыме і ўлічыць заўвагі і пажаданні для яго палепшання, якія можна дасылаць на адрас: 210038 г. Віцебск, Маскоўскі прасп., 33, УА "ВДУ імя П. М. Машэрава", кафедра беларускага мовазнаўства.

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР самастойных часцін мовы прадугледжвае наступныя **ЭТАПЫ АНАЛІЗУ**:

- 1) устанаўленне **часціны мовы**;
- 2) вызначэнне **лексіка-граматычных разрадаў**;
- 3) выяўленне **пастаянных** (нязмменных) для гэтай часціны мовы **граматычных катэгорый**;
- 4) характарыстыка непастаянных (змменных) граматычных катэгорый, г. зн. **формы слова**;
- 5) харэсленне **сінтаксічнай функцыі слова**.

Характарыстыка гэтых асноўных этапаў марфалагічнага разбору самастойных часцін мовы, а таксама аналіз найбольш тыповых недахопаў і памылак у практычным разборы іх змешчаны ў 1-й частцы дапаможніка (Марозава Я. Н. **Марфалогія. У 2-х ч. Ч. 1. Іменныя часціны мовы**: Вучэбна-метадычны дапаможнік. – Віцебск: Выд-ва УА "ВДУ імя П.М.Ма-шэрава", 2005, с. 3 – 7).

ПАРАДАК І ЎЗОРЫ МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЧАСЦІН МОВЫ

ДЗЕЯСЛОЎ

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Асновы дзеяслова: 1) аснова інфінітыва; 2) аснова цяперашняга (або будучага простага) часу; 3) аснова прошлага часу.
4. Пастаянныя марфалагічныя прыметы:
 - 1) пераходны ці непераходны;
 - 2) зваротны ці незваротны;
 - 3) незалежнага ці залежнага стану;
 - 4) незакончанага ці закончанага трывання;
 - 5) асабовы ці безасабовы;
 - 6) якога спражэння (I, II, рознаспрагальны).
5. Непастаянныя марфалагічныя прыметы: форма
 - а) ладу (абвеснага, загаднага, умоўнага),
 - б) часу (толькі для абвеснага ладу),
 - в) ліку,

г) роду (только для пр. часу адз. ліку ў абвесным ладзе і для адз. ліку ва ўмоўным ладзе),

д) асобы (только для цяпер. ці буд. часу абвеснага ладу і для загаднага ладу).

6. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

Потым пахаладала — спахапілася восень, зацягнула хмарами неба. А вось сёння, праз колькі халодных дзён кастрычніка, зноў раскашэецца сонца і ціхая - ціхая цеплыня — здаецца нават, што бабіна лета вярнулася зноў, каб адбыць у полі хоць колькі яшчэ дзён.
(Я. Сіпакоў)

1. (Потым) пахаладала — дзеяслоў, пач. ф. — пахаладаць; аснова інфінітыва — пахалада-, аснова буд. ч. — пахаладај-; непереходны, незваротны, незалежнага стану, закончанага трывання, безасабовы, I спражэння; у форме абвеснага ладу, пр. часу, адз. ліку, ніякага роду (не ўжываецца ў мн. ліку, у жан. родзе і ў муж. родзе); выконвае функцыю галоўнага члена ў безасабовым сказе.

2. Спаханілася (восень) — дзеяслоў, пач. ф. — спаханіцца; аснова інфінітыва — спахані-...-ца, аснова буд. ч. — спахон'-...-ца; неперех., зваротны, незалеж. стану, законч. трыв., асабовы, II спраж.; у форме абвеснага ладу, пр. ч., адз. л., ж. р.; у сказе выконвае функцыю выказніка.

3. Раскашэецца (сонца) — дзеяслоў, пач. ф. — раскашавацца; аснова інфінітыва — раскашава-...-ца, аснова цяперашняга часу — раскашуј-...-ца; неперех., зваротны, незалеж. стану, незаконч. трыв., асабовы, I спраж.; у форме абвеснага ладу, ц. ч., адз. л., 3-й асобы; выконвае сінтаксічную ролю выказніка.

4. ...здаецца (нават, што...) — дзеяслоў, пач. ф. — здавацца; аснова інфінітыва — здава-...-ца, аснова цяп. часу — здај-...-ца; неперех., зваротны, незалеж. стану, незаконч. трыв., безасабовы, I спр.; у форме абвеснага ладу, ц. ч., адз. л., 3-й асобы (у мн. ліку і ў 1-й, 2-й асобах адз. ліку не ўжываецца); разам з узмацняльнай часціцай нават выконвае сінт. ролю галоўнага члена ў безасабовым сказе.

5. (...каб) адбыць (хоць колькі дзён) — дзеяслоў, пач. ф. — адбыць; аснова інфінітыва — адбы-, аснова буд. ч. — адбуд-; неперех., незваротны, незалеж. стану, законч. трыв., асабовы, I спр.; ужыты ў форме інфінітыва; выконвае сінтаксічную функцыю галоўнага члена ў аднаасобным інфінітыўным сказе.

Лінгваметадычны каментарый да разбору дзеясловаў

① Пры **вылучэнні словаформы з тэксту** неабходна памятаць, што дзеяслоўныя словаформы бываюць простыя (аналітычныя) і складаныя (сінтэтычныя). Пры разборы неабходна **выпісваць** усе **службовыя і дапаможныя словы**, якія ўтвараюць аналітычную дзеяслоўную словаформу. Гэта, напрыклад, дапаможны дзеяслоў **быць** у формах будучага складанага часу (*будзе ўсведамляць*), часціцы **хай, няхай, дай, давай, давайце** ў формах заганнага ладу (*давай зрушым, давайце будзем шчыраваць*), часціца **бы** ва ўмоўным ладзе (*кахаў бы*).

Асаблівую цяжкасць выклікаюць выпадкі, калі часціца **бы** ва ўмоўным ладзе "адрываецца" ад дзеяслова і далучаецца да злучніка **каб**, а таксама **калі б, як бы**; у падобных выпадках злучнікі пры выпісванні бяруцца ў дужкі, напрыклад:

(*прынёс бы, каб*) згатаваў — ...у форме ўмоўнага ладу...

Неабходна адрозніваць аналітычныя дзеяслоўныя словаформы будучага часу з дапаможным дзеясловам **быць** ад сінанімічных яму спалучэнняў інфінітыва з дапаможнымі дзеясловамі *пачаць, стаць, пачынаць* і інш. Трэба памятаць, што з усіх дапаможных дзеясловаў толькі дзеяслоў **быць** удзельнічае ва ўтварэнні аналітычнай **формы будучага часу**. Такім чынам, *буду ўяўляць* — гэта адзін дзеяслоў (адна дзеяслоўная словаформа), пры разборы дапаможны дзеяслоў *буду* ў гэтакім выпадку ў дужкі не бярацца, падкрэсліваецца разам з дзеясловам, а *пачну ўяўляць* — гэта два розныя дзеясловы, разбіраць іх трэба паасобку.

Дзеяслоў можа ўжывацца з узмацняльнымі, абмежавальнымі, адмоўнымі і іншымі часціцамі. Так, у прыведзеным намі тэксце гэта часціца **нават** пры дзеяслове *здаецца*, а таксама: **толькі зрабі, абый адмовіцца, стварай жа, іду сабе, усё не маўчыш** і іншыя. Пры марфалагічным разборы дзеяслова такія часціцы патрэбна выпісваць і заключаць у дужкі, бо яны не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні формы дзеяслова, але надаюць адпаведнае сэнсавое, мадальнае ці эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне. Таму наяўнасць такой часціцы неабходна адзначыць пры характарыстыцы сінтаксічнай функцыі дзеяслова.

② Пры **вызначэнні пачатковай формы** дзеяслова трэба асаблівую ўвагу звярнуць на захаванне **трывання, каб не падмяніць** дадзены для аналізу дзеяслоў **парным яму паводле трывання**. Значная колькасць памылак пры аналізе дзеясловаў тлумачыцца парушэннем менавіта гэтага правіла. Няправільнае ж вызначэнне пачатковай формы выклікае памылковы аналіз і іншых катэгорый дзеяслова. Каб пазбегнуць гэтага,

патрэбна ставіць пытанне спачатку к дадзенай для разбору форме дзеяслова, а затым да інфінітыва; прасачыць, каб інфінітыў меў тое ж трыванне, што і аналізуемая форма, напрыклад:

адраджайце (што рабіце?) — *адраджаць (што рабіць?)* — I спр.;
адрадзіце (што зрабіце?) — *адрадзіць (што зрабіць?)* — II спр.;
наладжвае (што робіць?) — *наладжваць (што рабіць?)* — I спр.;
наладзіў (што зрабіў?) — *наладзіць (што зрабіць?)* — II спр.

Яшчэ большую цяжкасць пры размежаванні аднакаранёвых дзеясловаў уяўляюць выпадкі з дзеясловамі аднаго трывання, якія могуць адносіцца да розных тыпаў спражэння, мець розныя суфіксы і канчаткі, напр.:

крыўд ав а лі, крыўд у ј [эш] — пач. ф.: *крыўд ав а ць* (I спр., незак. тр., непераходны);

крыўдз і ў, крыўдз [іш] — пач. ф.: *крыўдз і ць* (II спр., незак. трыв., пераходны);

бялелі, бял е ј [э] — пач. ф.: *бял е ць* (I спр., незак. тр., непераходны);

бялілі, бел [яць] — пач. ф.: *бялі ць* (II спр., незак. трыв., пераходны);

③ Асновы дзеяслова вызначаюцца наступным чынам:

1. **Аснова інфінітыва** вылучаецца шляхам адкідання формаўтваральнага інфінітыўнага суфікса **-ць, -ці, -чы**: *прыходзі-* (ць), *прыйс'-* (ці), *сцераг-* (чы). Вызначэнне асновы інфінітыва звычайна цяжкасцей не выклікае, за выключэннем выпадкаў з перарванай асновай у зваротных дзеясловаў: *галі-...-ца*, *стрыг-...-ся*. Постфікс **-ся** ў зваротных дзеясловаў уключаецца ў аснову, бо ён утрымліваецца ва ўсіх формах, утвораных ад гэтага зваротнага дзеяслова, напр.: *заспяша-* (ц) *-ца* → *заспяшаўся, заспяшаўшыся* і г. д.

2. **Аснова цяперашняга часу** (а ў дзеясловаў закончанага трывання — **аснова будучага простага часу**) вылучаецца шляхам адкідання канчатка ў **3-й асобе мн. л. цяп. (буд.) часу**:

(яны) *прыходз'-* (яць), *прыйд-* (уць), *сцераг-* (уць), *вывучај-* (уць).

Пры вызначэнні асновы цяперашняга (будучага) часу найбольшая колькасць памылак дапускаецца ў выпадках, калі назіраецца з'ява **"скрадвання"** ёта, які закрывае аснову. Тут трэба памятаць, што калі канчаткі **-юць, -яць** знаходзяцца **пасля галосных**, то літары **-ю-, -я-** абазначаюць **два гукі**, першы з якіх — [j] — адносіцца да асновы, а галосны [у] або [а] — да канчатка. Апошні зычны асновы запісваецца ў гукавым варыянце, а не ў графічным, абазначаецца скарачонай транскрыпцыяй (без квадратных дужак):

вывучај- (уц) *-ца* — тут з'ява "скрадвання" ёта запісана ў скарачонай транскрыпцыі; *прыходз'-* (ац) *-ца* — тут мяккасць апошняга зычнага перад канчаткам абазначана знакам ('); гэтак жа і ў аснове

прыйс'- (ці).

3. Аснова прошлага часу выдзяляецца шляхам адкідання **разам з канчаткам адначасова і формаўтваральнага суфікса прошлага часу муж. роду -ў** (або $\emptyset$): прыйшо- ($\hat{y}\square$), пёк ($\emptyset\square$).

Тыповай памылкай пры гэтым з'яўляецца падмена паняцця **формаўтваральная аснова** паняццем **словазменная аснова**: пры вызначэнні асновы пр. часу студэнты часта адкідаюць толькі нулявы канчатак, а суфікс -ў пакідаюць у аснове, тым самым вызначыўшы словазменную аснову замест формаўтваральнай. [Словазменная аснова вызначаецца пры марфемным аналізе слоў].

Трэцюю аснову — аснову прошлага часу — трэба вызначаць толькі ў тых дзеясловаў, у якіх яна не супадае з інфінітыўнай. Параўнаем, напрыклад:

а) адра- (чы) -ся — адрок-... -ся, таў- (чы) -ся — тоўк-... -ся, вала- (чы) — валок, ся- (чы) — сек, ця- (чы) — цёк, ня- (чы) — пёк;

б) вяну- (ць) — вя- (ў), мокну- (ць) — мок, сохну- (ць) — сох, мерзну- (ць) — мёрз, змоўкну- (ць) — змоўк, прывыкну- (ць) — прывык;

в) ес- (ці) — е- (ў), іс- (ці) — ішо- (ў), прас- (ці) — пра- (ў), плес- (ці) — плё- (ў), вес- (ці) — вё- (ў), клас- (ці) — кла- (ў) і інш.

④ Пры вызначэнні **пераходнасці / непераходнасці** дзеясловаў у першую чаргу трэба паставіць пытанні В. склону *каго?*, *што?*, якія ўказваюць на магчымасць пераходу дзеяння на прамы аб'ект. Калі пастаноўка такога пытання магчымая, то дзеяслоў пераходны. Паказчыкам **пераходнасці** ў сказе з'яўляецца **прамое дапаўненне**, выражанае назоўнікам ці займеннікам у **В. склоне без прыназоўніка** [або ў **Р. склоне** ў наступных 5-і выпадках: 1) пры **адмоўі**; 2) пры абазначэнні аб'екта, які **часткова** ахопліваецца дзеяннем; 3) пры абазначэнні аб'екта **часовага** карыстання; 4) пры дзеясловах **чакання, жадання, дасягнення**; 5) пры дзеясловах з прыстаўкай **-на** са значэннем **выніковасці**].

Аднак асабліваю цяжкасць і, адпаведна, шматлікія памылкі выклікаюць выпадкі, калі пры дзеяслове непасрэдна **няма прамога дапаўнення** ў В. склоне, але дзеяслоў усё ж **пераходны**. Гэта наступныя выпадкі, на якія трэба звярнуць увагу пры вызначэнні пераходнасці дзеяслова:

✍ 1. Калі **прамое дапаўненне** ў В. скл. (Р. скл.) без прыназоўніка **адсутнічае** ў сказе, але **падразумяваецца і лёгка падстаўляецца** з папярэдняга кантэксту ці з сітуацыі:

Ужо чырванеюць суніцы. Праз тыдзень можна збіраць. (Лыньк.)

Ёсць у кожнага свой незабыўны, абжыты куток, дзе ніколі не **страшаць** ніякія спёкі і сюжы... (Ю. Свірка)

✍ 2. Калі пры дзеяслове няма прамога дапаўнення, але ёсць **даланая дапаўняльная частка** складаназалежнага сказа, якую можна замяніць вінавальным ці родным прамога аб'екта, або **простая мова**, якая сінтаксічна роўная прамому аб'екту:

Я хацеў бы, каб мірна і весела ў добрай працы прайшлі іх гады... (Панч.) *Я не знаю, удаўся ў каго я такі...* (Г. Бур.) *Гаворыш ты, што зніклі краскі, што абляцеў кляновы гай.* (П. Броўка) — Тут даданыя часткі раўназначныя прамому аб'екту.

"*Мусіць, сказануў не да месца*", — *падумаў* Алесь. (Я. Брыль) — Тут абодва дзеясловы пераходныя, прамы аб'ект пры дзеяслове *сказануў* падразумяваецца з сітуацыі; дзеяслоў *падумаў* спалучаецца з пытаннем В. склону *што?*, а простая мова раўназначная прамому аб'екту ў В. склоне без прыназоўніка.

✍ 3. Калі пры дзеяслове ёсць **інфінітыў**, які можна замяніць **прамым дапаўненнем** у В. ці Р. склоне:

Згоды не пыталі, добра, што дазволілі развітацца з сям'ёй. (І. Навуменка) — *Дазволілі што? — развітанне* (В. скл.). Гэтакасама:

Яны перанеслі ўдвух чалавека на часовы ложак, наспрабавалі распрануць яго, перавязаць. (Лыньк.) *Афіцэр закамандаваў чакаць.* (К. Ч.)

✍ 4. Калі пры дзеяслове ёсць **устойлівы зварот ці колькасна-іменнае спалучэнне**, якое раўназначнае прамому аб'екту ў В. (Р.) скл.:

Ох, патрапіць народ часам за сябе ўступіцца... (Я. Куп.) *Астан паспеў тут шапнуць Піліпчыку некалькі слоў.* (Лыньк.)

✍ 5. Калі пры дзеяслове ёсць **субстантываванае нязменнае слова са значэннем прамога дапаўнення** ў В. (Р.) склоне:

"*Ура*" так моцна *вы крычыце*, калі кладуцца дзеці спаць. (Панч.)

📖 **УВАГА !** Калі пры дзеяслове ёсць назоўнік у В. склоне без прыназоўніка, але пры гэтым назоўнік не з'яўляецца **прамым дапаўненнем**, а выступае ў **ролі акалічнасці**, такі дзеяслоў з'яўляецца **НЕПЕРАХОДНЫМ**: *Мы пастаялі момант і рушылі навольней.* (Я. Брыль) — Пастаялі як доўга? — *момант* (В. скл., акалічнасць часу). *Мы прайшлі кіламетры тры, не меней...* (Л. Д.) — Прайшлі як многа? — *кіламетры тры*.

✍ Пры вызначэнні пераходнасці / непераходнасці абавязкова трэба ўлічваць **кантэкст** — мець на ўвазе, што адзін і той жа **мнагазначны дзеяслоў** у адным значэнні можа быць пераходным, а ў другім — непераходным. Напрыклад, у прыведзеным намі ва ўзорах разбору прыкладзе з Я. Сіпакова ...каб *адбыць хоць колькі яшчэ дзён* дзеяслоў

адбыць ужыты ў значэнні *'прабыць'* і патрабуе не склонавага пытання В. склону *што?*, а акалічнаскага пытання *як доўга?*, таму ў гэтым сказе дзеяслоў **адбыць** **непераходны**. Параўнайма: **Адбыць** (*што?*) — панишчыну (В. скл.). — Тут той самы дзеяслоў ужо пераходны, спалучаецца з прамым аб'ектам. Аналагічныя прыклады:

Хадзем! Трэба быць паэтам не за сталом, а ў жыцці, адва- жыцца — і над Сусветам па сцезцы месячнай прайсці. (Грах.) Дзеяслоў *прайсці* са значэннем *'прайсціся'* **непераходны**. Але: Нялёгка прайсці жыццёвую дарогу. — Тут дзеяслоў *прайсці* **пераходны**, ужыты ў значэнні *'пражыць'*, спалучаецца з прамым аб'ектам: *жыццёвую дарогу* = жыццё (В. скл.).

Дні, што мінулі, мяне не агоралі, старасць, адпрэчса ты. (П. Броўка) Дзеяслоў *мінулі* **непераходны**, ужыты ў значэнні *'скончыліся, засталіся ззаду'*. Але: Хлопцы мінулі хату. — **Пераходны**, у значэнні *'прайсці або праехаць міма чаго-небудзь'*.

Сынклетка Лукінічна глядзела на сына, здзіўлялася і радавалася... (І. Шам.) — **Непераходны**, са значэннем *'назірала'*. Але: Яна глядзела спектакль. (В. скл.) — **Пераходны**.

⑤ Пры вызначэнні **стану дзеяслова** неабходна мець на ўвазе дзве акалічнасці:

1. Па двухстанавай тэорыі ўсе **безасабовыя дзеясловы** ўмоўна прынята лічыць дзеясловамі незалежнага стану, хаця ў безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння (суб'екта). У прыведзеным намі ва ўзорах разбору тэксе Я. Сіпакова гэта безасабовыя дзеясловы незалежнага стану *пахаладала, здаецца, зацягнула*.

2. Стан дзеясловаў, як і пераходнасць, таксама патрэбна вызначаць з **улікам кантэксту**, мець на ўвазе выпадкі **пераходу з аднаго стану ў другі**. Калі адсутнічае творны дзейнага прадмета (творны суб'екта), то ў дзеясловаў залежнага стану можа аслабляцца і нават зусім страчвацца залежнасць, ён можа набыць значэнне незалежнага стану. Напрыклад:

Часопіс набіраўся і рэдагаваўся адным чалавекам. — Тут абодва дзеясловы **залежнага стану**, суб'екту адпавядае дапаўненне ў Т. склоне адным чалавекам.

Гурток выдаваў часопіс, які набіраўся ў мясцовай друкарні і меў назву "Аршанскі маладняк". ("Польмя") — Пры адсутнасці суб'екта ў Т. склоне (*кім набіраўся?*) значэнне залежнасці **аслабленае**, дзеяслоў набывае значэнне *'выходзіў з друку'*.

Дубок рос, набіраўся сілы. — Тут дзеяслоў *набіраўся* ўжо **незалежнага стану**, суб'екту адпавядае дзейнік у Н. склоне *дубок*.

⑥ Пры характарыстыцы **формы дзеяслова** варта асабліваю ўвагу звярнуць на выпадкі, калі дзеяслоў у пэўным кантэксце мае **форму аднаго ладу, часу, асобы, ліку, а значэнне — іншага ладу ці часу, асобы або ліку**. У такіх выпадках пры марфалагічным разборы трэба ўказваць і форму, і значэнне такой катэгорыі. Напрыклад:

”Паехалі!” — пачуўся загад з першай машыны. (В. Б.) — Дзеяслоў *паехалі* ў форме пр. часу абвеснага ладу **са значэннем загаднага ладу**.

Устанеш, бывала, раненька, пойдзеш у лес, захапіўшы кошык, на аблюбаваныя раней баравіны. (К-с) — Дзеясловы *ўстанеш* і *пойдзеш* у форме будучага часу **са значэннем прошлага часу**.

”Як мы сябе адчуваем сёння?” — звярнуўся доктар да Віталіка. (П. Кавалёў) — Дзеяслоў *адчуваем* у форме 1-й асобы мн. ліку **са значэннем 2-й ас. адз. ліку**.

Найбольш тыповая **памылка** пры характарыстыцы формы дзеяслова заключаецца ў тым, што ў **прошлым часе** школьнікі і студэнты часта вызначаюць **асобу, а ў цяперашнім або будучым часе — род**. Прычына памылак гэтага тыпу ў тым, што асоба ўтваральніка дзеяння ў пр. часе і адпаведна род у цяп. (буд.) часе бачны з **кантэксту**; т. ч., студэнты і вучні вызначаюць асобу не дзеяслова, а займеннікаў *я, мы, ты, вы, ён, яны* або род назоўніка (займенніка) — утваральніка дзеяння: *дзяўчына, хлопец, ён, яна* і г. д. Тут неабходна запомніць, што дзеясловы ў пр. часе не маюць катэгорыі асобы, ва ўсіх трох асобах яны супадаюць па форме: *я чуў, ты чуў, ён чуў*; *мы чулі, вы чулі, яны чулі*. А ў цяп. (буд.) часе не маюць катэгорыі роду: *ён чуе, яна чуе, яно чуе*.

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

Парадак разбору

1. Часціна мовы (асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік).
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Пастаянныя граматычныя катэгорыі:
 - 1) залежнага ці незалежнага стану, 2) пр. ці цяп. часу, 3) закончанага ці незакончанага трывання.
4. Непастаянныя граматычныя катэгорыі: форма роду, ліку, склону.
5. У поўнай, кароткай ці ўсечанай форме.
6. Сінтаксічная сувязь з назоўнікам (займеннікам).
7. Ад якой дзеяслоўнай асновы і пры дапамозе якога суфікса ўтвораны.
8. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

*Дзе-нідзе яшчэ бялеў позні авёс і цвіў яшчэ не **заараны** пад новае жыта сіні, высокі, што выгнала аж пад пахі, **палеглы** лубін, з-за якога выглядалі крыху **з'еханыя** набакір шапкі **пастаўленых** мэндляў. [...] Яшчэ ўчора на рудым ад здзічэлае **няскошанае** асакі балоце ў вялікую чараду, як заўсёды перад выраем, зляталіся буслы. (В. Адамчык)*

1. (...цвіў яшчэ не) **заараны** (пад жыта лубін) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік, пач. ф. — *заараны*; залеж. стану, пр. часу, законч. трыв.; ужыты ў форме м. р., адз. л., Н. скл.; у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *лубін* у родзе, ліку і склоне; утвораны ад асновы пр. ч. дзеяслова *заараць заара-* пры дапамозе суфікса **-н-**; у сказе ўваходзіць у склад дапасаванага азначэння, выражанага дзеепрыметным зваротам.

2. (...цвіў) **палеглы** (лубін) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік, пач. ф. — *палеглы*; незалеж. стану, пр. часу, законч. трыв.; ужыты ў форме м. р., адз. л., Н. скл.; у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *лубін* у родзе, ліку і склоне; утвораны ад асновы інфінітыва дзеяслова *палегчы палег-* пры дапамозе суфікса **-л-**; у сказе выконвае сінтаксічную функцыю дапасаванага азначэння.

3. (...выглядалі крыху) **з'еханыя** (набакір шапкі) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік, пач. ф. — *з'еханы*; залеж. стану, пр. часу, законч. трыв.; ужыты ў форме мн. л., Н. скл.; у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *шапкі* ў ліку і склоне; утвораны ад асновы пр. часу дзеяслова *з'ехаць з'еха-* пры дапамозе суфікса **-н-**; у сказе ўваходзіць у склад дапасаванага азначэння, выражанага дзеепрыметным зваротам.

4. (...выглядалі шапкі) **пастаўленых** (мэндляў) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік, пач. ф. — *пастаўлены*; залеж. стану, пр. часу, законч. трыв.; ужыты ў форме мн. л., Р. скл.; у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *мэндляў* у ліку і склоне; утвораны ад **усечанай** асновы пр. часу дзеяслова *паставіць пастав'-* пры дапамозе суфікса **-ен-**; у сказе выконвае сінтаксічную ролю дапасаванага азначэння.

5. (...на рудым ад) **няскошанае** (асакі балоце) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік, пач. ф. — *няскошаны*; залеж. стану, пр. часу, законч. трыв.; ужыты ў форме ж. р., адз. л., Р. скл.; у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *асакі* ў родзе, ліку і склоне; утвораны ад дзеепрыметніка *скошаны* пры дапамозе прыстаўкі **ня-** (дзеепрыметнік *скошаны*, у сваю чаргу, утвораны ад **усечанай** асновы пр. часу дзеяслова *скасіць скас'-* пры дапамозе суфікса **-ан-**); у сказе выконвае сінт. ролю дапасаванага азначэння.

Лінгваметадычны каментарый да разбору дзеепрыметнікаў

① **Вылучаючы дзеепрыметнік з тэксту**, неабходна мець на ўвазе, што прычынай распаўсюджаных памылак у вызначэнні формы і сінтаксічнай ролі дзеепрыметнікаў нярэдка з'яўляецца **недастатковасць** ці нават **адсутнасць выпісанага кантэксту**. Разам з дзеепрыметнікам трэба выпісваць і назоўнік (займеннік), да якога ён дапасуецца, а таксама дзеяслоў, які дапамагае вызначыць склонавую форму дзеепрыметніка і азначаемага ім назоўніка (займенніка). Пры наяўнасці дзеепрыметнага звароту трэба выпісаць не менш як адно залежнае слова з гэтага звароту, каб пазбегнуць памылкі пры фармулёўцы сінтаксічнай ролі дзеепрыметніка. Напрыклад, прааналізаваныя вышэй дзеепрыметнікі *заараны* і *з'еханыя* выпісаны разам з залежнымі ад іх словамі, сінтаксічная функцыя іх адрозніваецца ад сінтаксічнай функцыі адзіночных дзеепрыметнікаў *палеглы*, *пастаўленых* і *няскошанае*: першыя ўваходзяць у склад азначэння, а другія самастойна выконваюць ролю азначэння.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі дзеепрыметны зварот ці адзіночны дзеепрыметнік знаходзяцца ўнутры дзеепрыслоўнага, параўнальнага ці іншага звароту і таму ўваходзяць у склад акалічнасці, а не азначэння. Напр.:

...*Будзе заходзіць, апускаючыся да пазалочанай хмаркі, сонца...* (В. Адамч.) — Дзеепрыметнік *пазалочанай* уваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

У лагчыне, у зацішку, нетутэйша, жоўта, як аплыўшыя свечкі, стаялі тры бярозкі. (А. Жук) — Дзеепрыметнік *аплыўшыя* ўваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай параўнальным зваротам.

Улічваючы такія выпадкі, варта быць асабліва ўважлівымі пры выпісванні неабходнага для разбору кантэксту і пры фармулёўцы сінтаксічнай ролі дзеепрыметніка.

② Пры вызначэнні **дзеепрыметніка як часціны мовы** трэба мець на ўвазе выпадкі **ад'ектывацыі** (пераходу дзеепрыметнікаў у прыметнікі), а таксама **субстантывацыі** (пераходу ў назоўнікі), напр.:

Спыніўся Загацкі, не даехаўшы да сваёй былой вёскі, на беразе колішняе рэчкі... (А. Жук) — Тут *былой* з'яўляецца прыметнікам, утвораным марфалага-сінтаксічным спосабам (шляхам пераходу з дзеепрыметніка); уваходзіць у склад акалічнасці месца, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Дырэктар [...] штосьці пісаў, сур'ёзны, заняты чалавек, і ніхто не мог парушыць цішыню: так заведзена не першы год. (А. Жук) — Пры-

метнік заняты ўтвораны ад адпаведнага дзеепрыметніка шляхам ад'ектывацыі.

*Даводзіцца ішкадаваць, што многае з таго, былога, сёння знікае, а сёе-тое і знікла, ніколі ўжо не вернецца. Зніклі не толькі асобныя прафесіі, якія патрабавалі таленту, творчасці, знікла і многае са **створанага**, без чаго раней ніхто не ўяўляў свайго жыцця. (Б. Сач.)* — Тут **былога** і **створанага** — назоўнікі, утвораныя марфалага-сінтаксічным спосабам, і аналізавацца яны павінны па схеме разбору назоўнікаў.

③ Пры вызначэнні **трывання і ўтварэння** дзеепрыметніка важна сачыць за тым, каб супадала трыванне зыходнага, базавага дзеяслова і ўтворанага ад яго дзеепрыметніка. Парушэнне гэтага правіла прыводзіць да ўзнікнення памылак.

④ **Стан і час** дзеепрыметнікаў лёгка вызначыць па суфіксах, пры гэтым трэба мець на ўвазе, што пры марфалагічным разборы характарызуецца абсалютны марфалагічны час (дзеепрыметнікі могуць выражаць яшчэ адносны час, які праяўляецца толькі ў кантэксце).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану маюць суфіксы: а) **цяп. часу**: -уч- (-юч-), -ач- (-яч); б) **пр. часу**: -л-, -ўш-, -ш-. Дзеепрыметнікі залежнага стану маюць суфіксы: а) **цяп. часу**: -ем-, -ім-; б) **пр. часу**: -ен-, -ан-, -н-, -т-.

⑤ Наибольшая колькасць памылак дапускаецца пры характарыстыцы **ўтварэння** дзеепрыметнікаў. Гэта наступныя памылкі:

1. Як вядома, дзеепрыметнікі цяперашняга часу беларускай мове не характэрны, яны часам ужываюцца ў дзелавым і навуковым стылях мовы, ва ўстойлівых выразах тэрміналагічнага характару. Пры іх аналізе нярэдка няправільна вызначаецца формаўтваральная дзеяслоўная **аснова цяперашняга часу** пры наяўнасці з'явы "скрадвання" ёта, які належыць базавай аснове, а не суфіксу дзеепрыметніка:

стварај- (уць) → стварајэмь, кіруј- (уць) → кірујучыя.

2. У дзеепрыметнікаў залежнага стану пр. часу студэнты нярэдка не адрозніваюць суфіксы -ан- і -н-. Тут варта запомніць, што суфікс -ан- ужываецца ў дзеепрыметніках пасля зацвярдзелых зычных, а суфікс -н- — пасля базавай асновы на -а- або -я-:

дагледз'- (-еў) → дагледжань, скас'- (-іў) → скошань, заара- (-ў) → зааран, з'еха- (-ў) → з'ехан, пасея- (-ў) → пасеян.

3. Тыповым недахопам з'яўляецца недакладная фармулёўка ўтварэння дзеепрыметнікаў з суфіксамі -ен-, -ан-, калі яны ўтвораны не ад поўнай, а ад усечанай асновы інфінітыва (або пр. часу): настав'- (-іў) → настаўл'ен, дакас'- (-іў) → дакошан, устрывож- (-ыў) →

устрывожаны.

Акрамя таго, устаўны **л'** у словах *пастаўлены, зроблены, адасоблены, расплаўлены* і падобных нельга разглядаць як суфікс дзеепрыметніка, ён застаецца ў базавай формаўтваральнай аснове, гэта вынік гістарычнага **чаргавання губнога з губным + l – epentheticum**.

4. Няправільным з'яўляецца і тлумачэнне ўтварэння дзеепрыметнікаў тыпу прааналізаванага вышэй *няскошанае (асакі)* як **прыставачна-суфіксальных дэрыватаў**. Такія дзеепрыметнікі ўтвараліся пры дапамозе словаўтваральнай прыстаўкі **не- (ня-)** ад адпаведных дзеепрыметнікаў без **не-**, апошнія з якіх і з'яўляюцца дзеяслоўнай формай.

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Парадак разбору

1. Часціна мовы (нязменная форма дзеяслова: дзеепрыслоўе).
2. Пастаянныя граматычныя катэгорыі:
 - 1) незакончанага ці закончанага трывання; 2) зваротнае ці незваротнае; 3) пераходнае ці непераходнае.
3. Ад якой дзеяслоўнай асновы і пры дапамозе якога суфікса ўтворана.
4. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

*Знябыўшыся на восені, усё замірала і сцішвалася ў вялікім неразгаданым спакоі, чакаючы яе. Толькі ў сінім, аж адбірала вочы, чыстым небе плаўна і няспешна кружыліся, плылі адзін за адным, **распасціёршы** тугія і шырокія крылы, што здаваліся цёмнымі з зямлі, белыя буслы. Ёй здавалася, што гэтаму ціхаму і бясконцаму лёту не будзе канца. Усё меншаў, **аддаляючыся** ў глыбокае неба, павольны бусліны круг, рабіліся малымі буслы, што ўсё плылі, не **збіваючыся** са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе. (В. Адамчык)*

1. **Знябыўшыся** (на восені, замірала) — нязменная форма дзеяслова: дзеепрыслоўе; законч. трывання, зваротнае, непераходнае; утворана ад перарыванай асновы прошлага часу дзеяслова *знябыцца* **знябы-**...-ся пры дапамозе суфікса **-ўшы-**; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці прычыны (з адценнем спосабу дзеяння), выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

2. (...плылі,) **распасціёршы** (крылы) — нязменная форма дзеяслова: дзеепрыслоўе; законч. трывання, незваротнае, пераходнае; утворана ад асновы пр. часу дзеяслова *распасціерці* **распасціёр-** пры дапамозе суфікса

-шы-; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

3. (...плылі, не) **збіваючыся** (з дарог) — нязменная форма дзеяслова: дзеепрыслоўе; незаконч. трывання, зваротнае, непераходнае; утворана ад перарванай асновы цяпер. часу дзеяслова *збівацца збіваі-...-ца* пры дапамозе суфікса **-учы-**; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Лінгваметадычны каментарый да разбору дзеепрыслоўяў

① **Пры ўстанаўленні часціны мовы** неабходна дзеепрыслоўі **адмяжоўваць ад прыслоўяў**, якія ўзніклі ў выніку пераасэнсавання дзеепрыслоўяў (шляхам **адвербіялізацыі**):

Ён жыў з жонкай прыпяваючы. (З. Бяд.) — У значэнні прыслоўя 'весела'. *Бацька доўга сядзіць задумаўшыся, і я не чапаю гэтых дум...* (Я. Скр.) — У значэнні прыслоўяў 'сцішана, задуменна'. *Устаў рана і пайшоў не снедаючы.* — Гэта значыць 'нашча'. Аналізаваць такія словы трэба па схеме разбору прыслоўяў.

Гэтаксама трэба адрозніваць дзеепрыслоўі і ад **аманімічных вытворных прыназоўнікаў** *дзякуючы, уключаючы, не лічачы, пачынаючы, канчаючы, нягледзячы на і інш.* Напрыклад:

Дзякуючы ягонаму [Л. Сапегі] асабістай мужнасці і палітычнаму таленту Беларускае гаспадарства тады прыкметна пашырыла свае межы, вярнуўшы назад нашыя старадаўнія землі. (І.Саверчанка) *Нягледзячы на абвешчэнне незалежнасці Беларусі, тут мала што змянілася.* (Ю. Калачынскі) *Беларусы зрабілі надзвычай шмат для расейскай культуры і навукі, пачынаючы ад Івана Фёдарова (Федаровіча, з беларускага роду Рагозаў), Пётры Мсціслаўца ды Самойлы Пятроўскага-Сітняновіча (Сымона Полацкага).* (В. Вячорка) *Ва многім дзякуючы С. Буднаму ў Статуце знайшлі адлюстраванне ідэі аб прэзумцыі невінаватасці, царкоўна-рэлігійнай талерантнасці і вяршэнстве законаў.* (І. Саверчанка)

Пры пераходзе дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы змяняецца лексічнае значэнне слова, страчваюцца дзеяслоўныя катэгорыі трывання і інш.

② **Характарызуючы ўтварэнне дзеепрыслоўяў**, трэба мець на ўвазе, што **трыванне** дзеепрыслоўя і базавага дзеяслова **павінна супадаць**. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання з суфіксамі **-учы (-ючы)**,

-ачы (-ячы) утвараюцца ад асноў **цяперашняга часу** дзеясловаў незакончанага трывання, а дзеепрыслоўі закончанага трывання з суфіксамі **-ўшы, -шы** ўтвараюцца ад асноў **прошлага часу** дзеясловаў закончанага трывання.

Суфіксы **-учы (-ючы)** далучаюцца да асноў дзеясловаў I спр., а суфіксы **-ачы (-ячы)** — да асноў дзеясловаў II спр. Гэтая заканамернасць зрэдку можа парушацца, напр.: (яны) сп- (яць) (II спр.) → спл ючы, бај- (ац) -ца (II спр.) → бај учы ся, крыч- (аць) (II спр.) → крыч учы, гэтаксама бурч учы, віс ючы, звін ючы, кіш учы, хрып учы і хрыпл ючы і ў некаторых іншых дзеясловах 2-га непрадуктыўнага класа.

Характарызуючы ўтварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання, як і пры аналізе дзеепрыметнікаў цяперашняга часу, трэба мець на ўвазе з’яву **”скралвання” ёта** ў аснове цяперашняга часу: аддаляі- (уц) -ца → аддаляі учы ся. Ігнараванне гэтага факта прыводзіць да памылковага выдзялення формаўтваральнай асновы і суфікса дзеепрыслоўя.

П Р Ы С Л О Ў Е

П а р а д а к р а з б о р у

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння:
 - 1) азначальнае: якаснае ці колькаснае (меры і ступені);
 - 2) акалічнаснае: месца, часу, прычыны, мэты;
 - 3) якасна-акалічнаснае: спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці.
3. Разрад паводле паходжання і ўтварэння: невытворнае ці вытворнае, ад якой часціны мовы і якім спосабам утворана.
4. Форма ступені параўнання (калі ёсць): у прастай ці складанай форме вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
5. Форма суб’ектыўнай ацэнкі і меры якасці (калі ёсць): памяншальна-ласкальная, павелічальна-ўзмацняльная, форма непаўнаты якасці, рэдуплікацыя (паўтор).
6. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

Са свайго мінулага народ чэрпае ўласныя прыклады таго, што натхняе, і таго, што засцерагае ад паўтарэння зробленых памылак. Усё гэта **добра** ведалі розныя заваёўнікі, і **тamu**, падначаліўшы сваёй уладзе іншы народ і імкнучыся **назаўсёды** задушыць яго цягу да волі, яны

найперш адбівалі яму памяць, вынішчаючы *дашчэнт*у ўсё тое, што нагадвала яму мінуўшчыну. (М. Ермаловіч)

1. ...добра (ведалі) — прыслоўе; азначальнае (якаснае са значэннем колькаснага — меры і ступені); вытворнае, утворанае ад прыметніка добры суфіксальным спосабам; у сказе выконвае сінтаксічную ролю акалічнасці меры і ступені.

2. ...таму (адбівалі яму памяць) — прыслоўе; акалічнаснае (прычыны); вытворнае, утворана ад займенніка таму суфіксальным спосабам; у сказе выконвае сінтаксічную ролю акалічнасці прычыны.

3. (...адбівалі памяць, імкнучыся) назаўсёды (задушыць) — прыслоўе; акалічнаснае (часу); вытворнае, утворана ад прыслоўя заўсёды прыставачным спосабам; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці прычыны, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

4. ...найперш (адбівалі яму памяць) — прыслоўе; акалічнаснае (часу); вытворнае, утворана ад прыметніка найпершы нульсуфіксальным спосабам; у сказе з'яўляецца акалічнасцю часу.

5. (...адбівалі памяць, вынішчаючы) дашчэнту (ўсё) — прыслоўе; азначальнае (колькаснае — меры і ступені); невытворнае; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Лінгваметадычны каментарый да разбору прыслоўяў

① **Пры вылучэнні з тэксту прыслоўя пэўную цяжкасць могуць выклікаць выпадкі са складанымі формамі прыслоўяў.** Пры наяўнасці **складанай формы ступені параўнання** якаснае прыслоўе неабходна выпісваць разам з формаўтваральнымі часціцамі *больш, менш, найбольш, найменш*.

② **Пры вызначэнні часціны мовы** найбольшая колькасць памылак заключаецца ў неразмежаванні прыслоўяў і **аманімічных з імі слоў**: безасабова-прэдыкатыўных слоў, кароткіх прыметнікаў і дзеепрыметнікаў; у змешванні прыслоўяў з утворанымі ад іх прыназоўнікамі і часціцамі, з назоўнікамі, ад якіх паходзяць прыслоўі, і інш. Для адрознення іх найперш трэба звяртаць увагу на сінтаксічную ролю, а таксама на валентнасць слова, на марфалагічныя прыметы і на катэгарыяльнае значэнне. Параўнаем, напрыклад:

Але на вуліцы ехаў нават паволі, **лёгка** і адразу пазнаваў старыя хаты. (А. Жук) — Прыслоўе **лёгка** абазначае прымету дзеяння, залежыць ад дзеяслова **пазнаваў**, адказвае на пытанне *як?*, у сказе з'яўляецца акалічнасцю спосабу дзеяння.

Ад гэтых маладых, пранізанных сонцам і шчасцем успамінаў на душы ў старое рабілася **лёгка**, і не гэтакімі доўгімі выдавалі бяссонныя старэчыя ночы. (А. Жук) — Тут слова **лёгка** разам з дапаможным дзеясловам **рабілася** граматычна не залежыць ад іншых слоў у сказе, абазначае стан чалавека, выконвае функцыю галоўнага члена ў безасабовым сказе. Гэтаксама:

Поплаўчык быў **добра** выкачаны. (А. Жук) — Прыслоўе. Добраму чалавечку **добра** і ў запечку, а якой благаце **дрэнна** й на куце. (Прыказка) — Безасабова-прэдыкатыўныя словы.

А пойдзеш у Ліпава лясамі, **напэўна** стрэнешся з лясамі. (К-с) — Прыслоўе, мае значэнне 'абавязкова'. ...Той чароўны гук, які пачуўся мне раптам у наструненай цішыні, мог пачуцца, **напэўна**, толькі праз сон. (К. Кір.) — Мадальнае слова.

Там жывуць свае хлапчукі, а на вочы ім **аднаму** лепш не трапляцца. (М. Капыловіч) — Прыслоўе (параўн.: удвух, удваіх). Давай, брат, думаць, хоць сягоння ці так ці сям, каб даць параду і к **аднаму** ўжо прыйсці ладу. (К-с) — Тут сінкрэтызм: значэнне прыметніка 'пэўнаму' і займенніка 'нейкаму'. **Аднаму** здаравенныму валу□ здалося, што няма ў свеце нічога такога, што было б яму не пад сілу. (М. Лобан) — Таксама сінкрэтызм: значэнне ўзмацняльнай часціцы і займенніка 'нейкаму'.

Крыху **воддаль** працавала група моладзі. (І. Шам.) — Прыслоўе. Падняў галаву — **воддаль ад** суседняй вёскі кружылася ў небе карусель... (М. Капыловіч) — Вытворны прыназоўнік **воддаль ад**.

Яна **знясілена** апусцілася на ложак. — Прыслоўе. Усё **знясілена**, нават лісток на асіне не можа зварухнуцца. (Луж.) — Кароткі дзеепрыметнік.

Мы пастаялі **момант** і рушылі павольней, аднак амаль зусім нячутна. (Я. Брыль) — Слова **момант** залежыць ад дзеяслова **пастаялі**, адказвае на пытанні *як доўга?*, *на працягу якога часу?*, у сказе выконвае ролю акалічнасці часу, але гэта не прыслоўе, а **назоўнік**. Гэта эліпсаванае колькасна-іменнае словазлучэнне **адзін момант** (у значэнні 'адну хвіліну').

І ўспыхне коратка **восенню**, ненадоўга, ясным і шчодрым **цяплом**, з ядранай халадзінкай, якая, хочаш не хочаш, а напамінь: ужо не летняе цяпло. (Н. Маеўская) — Тут прыслоўе часу **восенню**, яно ўтворана ад назоўніка ў Т. скл., адказвае на пытанне *калі?*, з'яўляецца акалічнасцю часу. А слова **цяплом** — назоўнік у Т. скл., адказвае на пытанне *чым?*, з'яўляецца дапаўненнем, дапасоўвае да сябе азначэнні **ясным і шчодрым**.

Шырокі гасцінец з двума радамі старых бяроз збягаў з горкі раўнюсенечкаю сцежкаю **кудысь** на захад, і чым далей, тым **гусцей**

здаваліся гэтыя развіслыя тоўстыя бярозы, усё **болей і больш** зніжаліся яны. (К-с) — Тут слова *кудысь* перайшло ў часціцу; *гусцей* з’яўляецца прыметнікам у простай форме вышэйшай ступені параўнання (замыняецца прыметнікам з суфіксам **-ейш-**: *здаваліся гусцейшымі*; (усё) **болей і больш** — прыслоўе ў форме вышэйшай ступені параўнання і ў форме суб’ектыўнай ацэнкі, якая ствараецца рэдуплікацыяй (паўторам).

У прыведзеным намі ва ўзорах разбору тэксце М. Ермаловіча назоўнік *мінулага* разам з прыназоўнікам *са* выконвае ролю акалічнасці месца. У падобных выпадках некаторыя студэнты памылкова схільныя бачыць прыслоўі. Нелагічнасць такога разважання відаць найперш з таго, што слова *мінулага* — зменнае, яно далучае да сябе азначэнне *свайго*, мае пастаянную катэгорыю роду і інш.

Прыслоўе *таму* ў гэтым жа тэксце і ў аналагічных выпадках лёгка адрозніць ад аманімічнага займенніка, пераклаўшы яго на рускую мову, дзе адпаведнае прыслоўе *потому* не мае аманіміі з займеннікам.

Прыслоўе наогул характарызуецца жывымі словаўтваральнымі сувязямі з іншымі часцінамі мовы. Гэта часта прыводзіць да з’яў сінкрэтызму як на марфалагічным, так і на сінтаксічным узроўнях, і таму часам немагчыма даць адназначны адказ, адносячы пэўнае слова да той ці іншай часціны мовы, напрыклад: *ішлі полем, лесам, берагам*.

③ **Пры характарыстыцы ўтварэння** прыслоўяў неабходна **размяжоўваць з’явы сінхраніі і дыяхраніі** і аналізаваць утварэнне прыслоўяў з сінхроннага пункта погляду. Калі **дыяхранічна** ўтварэнне прыслоўяў тыпу *летам*, *зімой*, *на верх*Ø, *уверсе*, *наперадзе*, *па-мойму* і г. д. — гэта **адвербіялізацыя** (пераход з іншых часцін мовы ў прыслоўе), то **сінхранічна** гэта **афіксацыя**.

БЕЗАСАБОВА - ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (БПС)

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад па значэнні: абазначае
 - 1) псіхічны або фізічны стан чалавека;
 - 2) стан прыроды;
 - 3) стан асяроддзя;
 - 4) ацэнку стану ў адносінах часу;
 - 5) ацэнку стану ў адносінах меры чаго-небудзь;
 - 6) ацэнку стану з маральна-этычнага боку;

- 7) мадальную ацэнку стану ў адносінах неабходнасці, магчымасці;
 - 8) мадальна-валявыя імпульсы;
 - 9) ацэнку стану з боку зрокавых успрыняццяў;
 - 10) ацэнку стану з боку слыхавых успрыняццяў;
 - 11) аб'ектыўную ці суб'ектыўную ацэнку становішча.
3. Суадноснасць з іншымі часцінамі мовы (разрад па паходжанні і ўтварэнні):
 - 1) уласна БПС (невыворнае);
 - 2) суадноснае з прыметнікам, назоўнікам, прыслоўем, інфінітывам.
 4. Форма ступені параўнання (калі ёсць): у простае ці складанай форме вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
 5. Форма суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці (калі ёсць).
 6. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

*Зала прасторная, акадэмічная, заднія рады падымаюцца ўгору — усіх добра **відаць**. [...] Найпершая якасць літаратуры — каб яна была высокая і чэсная. Ї яе **трэба** ствараць толькі самому, не саджаючы каля сябе памагатага, які табе шаптаў бы, што **можна** пісаць, а чаго **нельга**. [...] Ё іншаму тутэйшаму чытачу **сорам і грэх** чытаць сваю літаратуру ў перакладзе. Гэтак рабіць могуць толькі бязбацькавічы. **Няцяжка** ўявіць, як многа мы трацім і ад другой крайнасці... (Я. Скрыган)*

1. (...усіх добра) **відаць** — БПС, абазначае ацэнку стану з боку зрокавых успрыняццяў; суадносіцца па паходжанні з інфінітывам; выконвае сінтаксічную ролю галоўнага члена ў безасабовым сказе.

2. (Ё яе) **трэба** (ствараць) — БПС, абазначае мадальную ацэнку ў адносінах неабходнасці; уласна БПС (невыворнае); у безасабовым сказе ўваходзіць у склад галоўнага члена **трэба ствараць**.

3. (... што) **можна** (пісаць) — БПС, абазначае мадальную ацэнку ў адносінах магчымасці; уласна БПС (невыворнае); у безасабовым сказе ўваходзіць у склад галоўнага члена **можна пісаць**.

4. ...**сорам і грэх** (чытаць) — БПС, абазначаюць ацэнку стану з маральна-этычнага боку; суадносяцца па паходжанні з адпаведнымі назоўнікамі; у безасабовым сказе ўваходзяць у склад галоўных членаў **сорам і грэх чытаць**.

5. **Няцяжка** (ўявіць, як...) — БПС, абазначае суб'ектыўную ацэнку становішча; суадносіцца з якасным прыметнікам **няцяжкі**; у безасабовым сказе ўваходзіць у склад галоўнага члена **няцяжка ўявіць**.

Лінгваметадычны каментарый да разбору БПС

Характарыстыка БПС выклікае ў студэнтаў, бадай, найбольшую цяжкасць у параўнанні з іншымі часцінамі мовы. Звязана гэта з тым, што не заўсёды лёгка **размежаваць БПС і аманімічныя з імі прыслоўі, кароткія прыметнікі.**

У лінгвістычнай і метадычнай літаратуры прапануюцца наступныя крытэрыі іх размежавання:

1. Сінтаксічная функцыя ў сказе: БПС з'яўляюцца галоўным членам у безасабовым сказе, кароткі прыметнік — выказнікам у двухсастаўным сказе, прыслоўе — акалічнасцю.

2. Семантычны крытэрыі (катэгарыяльнае значэнне): БПС абазначаюць стан, прыметнік абазначае прымету прадмета, а прыслоўе — прымету дзеяння ці прымету прыметы.

3. Валентнасць (характар залежнасці ад іншых слоў у сказе): БПС граматычна не залежаць ад іншых слоў у сказе, прыметнік залежыць ад назоўніка і дапасуецца да яго, прыслоўе прымыкае да дзеяслова (радзей — да прыслоўя, прыметніка, назоўніка, інфінітыва).

Пастаноўка пытання і прыём замены таксама дапамагаюць адмежаваць БПС ад аманімічных з імі часцін мовы. Параўнаем, напрыклад, выдзеленыя словы ў наступных групах сказаў:

а) *На вуліцы ўжо было **відно**.* (Саб.) — БПС у безасабовым сказе. *Дно ў рэчцы добра **відно**.* — Прыметнік у двухсастаўным сказе ў ролі выказніка. *Пад вадою была **відна** летацкая трава.* (Грах.) — Таксама прыметнік у ролі выказніка. ***Чутно** было, як дрыжыць яе голас.* (К.Кір.) — БПС. ***Чутно** было завыванне ветру.* — Кароткі прыметнік у ролі выказніка ў двухсастаўным сказе.

б) ***Марозна, глуха** шуміць лес, апусцелі лугі і палі.* (Я. Пархута) — Прыслоўі ў ролі акалічнасцей у двухсастаўным сказе. *У лесе **глуха, цесна** стала, і смуткам цісне лес Міхала...* (К-с) — БПС у безасабовым сказе.

в) *У вагоне было **ціха**.* (М. Дубоўскі) — БПС. *Раптам **маўкліва, ціха** стане на рачных берагах.* (К. Кір.) — БПС. *Чарада ўсё большала, каб ужо сёння, **ціха і непрыкметна**, у самы гарачы полудзень падняцца ў неба.* (В. Адамч.) — Прыслоўі ў ролі акалічнасцей у аднасастаўным інфінітыўным сказе. *Пайшла **цішэй**.* (Мележ) — Прыслоўе ў ролі акалічнасці ў няпоўным двухсастаўным сказе.

г) *Мы заплылі так **далёка**, што за смугою зніклі вал і мястэчка, туманам завалакло і касцёльныя званіцы.* (Грах.) — Прыслоўе. *Да горада яшчэ **далёка*** — БПС.

І ўсё ж недастаткова пералічаных вышэй крытэрыяў, каб, кіруючыся імі, можна было заўсёды адназначна вызначыць часціну мовы, размежаваць БПС і аманімічныя з імі словы. У прыватнасці, лёгка ўбачыць прыслоўе, калі яно ў сказе прымыкае да спрагальнай формы дзеяслова. Калі ж яно ўжыта з інфінітывам, то цяжка правесці мяжу паміж БПС і прыслоўем або прыслоўем і кароткім прыметнікам. У такім разе неабходна ўлічваць яшчэ і пазіцыю слова ў сказе, і семантыку ўсяго сказа, і прыём пропуску слова. Напрыклад, рэкамендуецца ўлічваць, што ў безасабовых сказах інфінітыў стаіць у постпазіцыі да БПС, а ў двухсастаўных сказах з інфінітывам у ролі дзейніка і прыслоўем у ролі выказніка інфінітыў у прэпазіцыі да прыслоўя. Параўнаем:

1) *Думалася, што яму цяжка быць сярод людзей.* (Я. Скр.) Тут БПС цяжка абазначае стан чалавека, без слова быць сэнс сказа не змяняецца.

2) *Шукаць лужок з боку вёскі было не так цяжка, як колькі дзён назад самі Журавелькі...* (Я. Сін.) Другі сказ па структуры нагадвае першы, дзе БПС у спалучэнні з інфінітывам. Але ў другім сказе інфінітыў шукаць з'яўляецца дзейнікам у двухсастаўным сказе, стаіць у прэпазіцыі да прыслоўя цяжка, якое выконвае функцыю выказніка. Калі ж выкарыстаць прыём замены выказніка на семантычна раўназначны з прыметнікам цяжкі (...было не такой цяжкай справай), то размываюцца межы паміж прыслоўем і прыметнікам. Акрамя таго, у семантыцы выказніка адчуваецца не толькі прымета, але і суб'ектыўная ацэнка становішча. Менавіта ў такіх сказах і маем справу з сінкрэтызмам моўных з'яў.

3) *Вось тады і дрыжыць-трапечаца лістота: цяжка ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, якія баялі ёй уначы туманы.* (Хадк.) — Тут цяжка, як і ў першым сказе, таксама БПС, але ў першым сказе інфінітыў лёгка апускаецца і сэнс выказніка пры гэтым не змяняецца, а ў трэцім сказе пры апусканні інфінітыва сэнс змяняецца на супрацьлеглы.

4) *Лепей за ўсё мне на свеце мясіна тая, дзе я нарадзіўся і ўзрос.* (К. Кір.) — На гэты раз прыём замены слова лепей на прыметнік у поўнай форме з суфіксам -ш- (лепшая) яскрава ілюструе, што і лепей з'яўляецца прыметнікам у ролі выказніка ў двухсастаўным сказе.

5) *Падсунуўся да акна, каб лепей бачыць, што там, за шклом.* (М. Дубоўскі) — Гэты сказ структурай нагадвае першы і трэці безасабовыя сказы (тут інфінітыў таксама ў постпазіцыі да слова лепей), але, у адрозненне ад іх, у гэтым выпадку лепей — прыслоўе ў інфінітыўным сказе ў ролі акалічнасці, бо тут інфінітыў выражае сэнс выказніка. Гэта добра бачна, калі апусціць слова лепей. Прыслоўе лепей у 5-м сказе абазначае не стан, а прымету дзеяння бачыць (меру, ступень). Гэтаксама прыслоўем, а не катэгорыяй стану з'яўляецца і слова хутчэй у наступным аднастаўным інфінітыўным сказе:

6) *І ўсё як бы набрала новай, свежай сілы і ахвоты, каб хутчэй ісці супольнымі сіламі да новага жыцця...* (А. Гурло)

Акрамя вышэй сказанага, пры выяўленні часціны мовы слоў *лепей* і *хутчэй* у 5-м і 6-м сказах вызначальным з'яўляецца характар залежнасці ад іншых слоў у сказе: тут інфінітывы *бачыць*, *ісці* з'яўляюцца галоўнымі кампанентам у словазлучэнні, а *лепей* і *хутчэй* — залежным. БПС жа граматычна не залежаць ад іншых слоў у сказе.

Наогул, трэба мець на ўвазе, што БПС як лексіка-граматычны клас яшчэ канчаткова не сфарміраваліся ў самастойную часціну мовы: яны не маюць ярка выражаных марфалагічных прымет; семантыка іх даволі разнастайная (дарэчы, стан можа перадавацца не толькі безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, але і дзеясловамі, і прыметнікамі, і прыслоўямі, ацэнка стану — мадальнымі словамі); асноўныя ярка выражаныя **прыметы БПС сінтаксічныя** (функцыя ў сказе і характар сувязі: БПС не залежаць ад іншых слоў, а, наадварот, самі падпарадкоўваюць сабе прыслоўе, інфінітыў, назоўнік).

Хаця на спецыфіку БПС указаў яшчэ **акад. Л. У. Шчэрба**, а **акад. В. У. Вінаградаў** увёў іх у сістэму паўназначных часцін мовы, вызначыўшы іхняе месца сярод іншых самастойных часцін мовы і апісаўшы іх спецыфіку, аднак словы гэтыя неаднаразова выклікалі шматлікія дыскусіі, і нават да сённяшняга часу далёка не ўсімі вучонымі прызнаецца іх самастойнасць як часціны мовы, не да канца вызначаецца статус іх у сістэме часцін мовы. Тым жа вучоным, якія не адмаўляюць безасабова-прэдыкатыўным словам у праве лічыцца самастойнай часцінай мовы, пакуль што не маюць адзінай думкі на аб'ём слоў гэтай часціны мовы і на шляхі яе папярэжвання. БПС як часціна мовы знаходзяцца ў працэсе станаўлення, нават сама назва гэтага разраду слоў яшчэ канчаткова не замацавалася ў лінгвістычнай навуцы.

На фоне сказанага становіцца зразумелым той факт, што і сёння вучонымі па-рознаму кваліфікуюцца і часціна мовы выдзеленых слоў, і іх сінтаксічная роля, і структура саміх сказаў у прыкладах тыпу запісанага вышэй сказа № 2, а таксама ў наступных прыкладах:

А малін — аж чырвана. (Грах.) (І аднасастаўны, і двухсастаўны сказ). *Стала вядома, што ў мінулым камяні ўшаноўвалі, як святых. (Э. Ляўкоў)* (І прыметнік, і БПС). *Здаецца, усё наўкола замерла: не чутно ні маланакстрыжоў над пясчанаю кручаю, ні шолыху чаратоў, ні шэпту лісця, ні нават струменістай бруі. (К. Кір.)* (*Здаецца* — і безасабовы дзеяслоў у аднасастаўным сказе, і асабовы дзеяслоў у няпоўным двухсастаўным сказе з адсутным дзейнікам, і мадальнае слова; другая частка са словам *чутно* — і безасабовы сказ, і двухсастаўны).

Пры аналізе падобных выпадкаў не варта імкнуцца да адназначных адказаў. **Указанне на магчымасць па-рознаму кваліфікаваць моўную з'яву — гэта найлепшы паказчык ведання матэрыялу.**

НЯПОЎНАЗНАМЯНАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Няпоўназнамянальныя словы (тэрмін прапанаваны праф. Ю. І. Ле-дзянёвым) — гэта адзіная назва групы часцін мовы, супрацьпастаўленай групе знамянальных часцін мовы. Сюды адносяцца наступныя групы слоў: мадальныя словы, службовыя (або незнамянальныя) часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы), звязкі, выклічнікі і гукапераймальныя.

МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад па значэнні:
 - 1) са сцвярдзальным значэннем (абазначае ўпэўненасць у рэальнасці паведамляемага, перакананне, сцвярджэнне);
 - 2) са значэннем верагоднасці (выражае магчымасць, няўпэўненасць, меркаванне, сумненне, дапушчэнне паведамляемага).
3. Суадноснасць з іншымі часцінамі мовы па паходжанні: 1) невытворнае; 2) вытворнае, ад якой часціны мовы паходзіць: ад назоўніка, прыметніка, прыслоўя, дзеяслова, БПС.
4. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

Узоры разбору

Інакш кажучы, людзі забыліся на мараль, узніклі ўнутрысацыяльная напружанасць, эгаізм, усеагульная адчужанасць, нянавісць і, нарэшце, масавы псіхоз — грамадзянская вайна, у выніку якой кантынент проста ўзарвалі. Сапраўды, відаць, з мазгавымі структурамі атлантаў нешта здарылася: магчыма, пад уздзеяннем нейкіх нечаканых выпраменьванняў з Космасу. [...] Аднак застаецца адкрытым птанне: ці захаваліся і былі выкарыстаны некаторыя дасягненні ад ранейшых, дапатопных цывілізацый, ці яны, сапраўды, былі прыдуманы нашымі продкамі? (Т. Шамякіна)

1. (Сапраўды,) відаць, (нешта здарылася) — мадальнае слова са значэннем верагоднасці, выражае няўпэўненасць; вытворнае, суадноснае з БПС відаць; у сказе выконвае ролю пабочнага слова, членам сказа не з'яўляецца.

2. (...здарылася:) **магчыма**, (*пад уздзеяннем...*) — мадальнае слова са значэннем верагоднасці, выражае дапушчэнне, магчымасць; вытворнае, суадноснае з прыметнікам; у сказе выконвае ролю пабочнага слова, членам сказа не з'яўляецца.

3. (...ці яны,) **сапраўды**, (*былі прыдуманы*) — мадальнае слова са сцвярдзальным значэннем, абазначае сцвярджэнне; вытворнае, суадноснае з прыслоўем; у сказе выконвае ролю пабочнага слова, членам сказа не з'яўляецца.

Лінгваметадычны каментарый да разбору мадальных слоў

Пры аналізе мадальных слоў сустракаюцца цяжкасці наступнага характару.

Па-першае, узнікае пытанне, ці ўсе пабочныя словы лічыцца мадальнымі. І па-другое, як адрозніць мадальныя словы ад аманімічных з імі часцін мовы?

Як вядома, **акад. В. У. Вінаградаў** упершыню выдзеліў мадальныя словы ў самастойную часціну мовы, але ён разумеў мадальныя словы ў шырокім сэнсе гэтага слова. Акрамя ўласна мадальных слоў у вузкім сэнсе слова (якія выражаюць мадальную ацэнку аб'ектыўнай рэчаіснасці — ступень упэўненасці гаворачага ў верагоднасці, рэальнасці паведамлення), **В. У. Вінаградаў** уключыў у гэту часціну мовы і іншыя групы пабочных слоў, якія **не выражаюць мадальнасць**, а ўказваюць на крыніцу паведамлення (*маўляў, па чутках*), на ацэнку стылю, формы, спосабу выражэння думак, на іх сувязь, паслядоўнасць (*карацей кажучы, дарэчы, наогул, напрыклад, па-першае, такім чынам*), на неабходнасць прыцягнуць увагу суб'екта (*уяўляеце, паверце*), на эмацыянальную рэакцыю на выказванне (*на жаль, слава Богу*) і інш. Гэтак расшырана разумеюць паняцце мадальных слоў як часціны мовы і сучасныя рускія мовазнаўцы, у прыватнасці, **П. А. Лекант, Д. Э. Разенталь, В. А. Белашапкава**. Іншыя ж моваведы, напрыклад, **М. М. Шанскі, А. М. Ціханаў, Е. М. Галкіна-Федарук, Л. Д. Часнакова, П. П. Шуба**, лічаць, што аднясенне падобных утварэнняў у разрад мадальных слоў як часціны мовы **пярэчыць разуменню паняцця мадальнасці**.

Прымаючы за аснову пункт погляду на мадальныя словы як часціну мовы ў **вузкім сэнсе слова** (толькі як словы са значэннем упэўненасці і са значэннем няўпэўненасці), трэба адмяжоўвацца ад **іншых часцін мовы**, якія **выконваюць ролю пабочных слоў, але не выражаюць мадальнасці**. Гэта, напрыклад, **прыслоўі** (*па-першае, па-другое, дарэчы і г. д.*), **дзеясловы** (*паверце, уяўляеце, як бачыце і інш.*), **спалучэнні назоўніка з**

прыназоўнікам (на ішчасце, на радасць, на здзіўленне), **словазлучэнні** дзеепрыслоўя з прыслоўем, прыслоўя з займеннікам (карацей кажучы, мала таго) і іншыя часціны мовы. У прыведзеным намі ўрыўку з Т. Шамякінай гэта пабочныя словы, выражаныя словазлучэннем "прыслоўе + дзеепрыслоўе" інакш кажучы і прыслоўе *нарэшце* ў ролі пабочных слоў.

Што ж да слова *сапраўды* ў сказе **Сапраўды, відаць, з мазгавымі структурамі атлантаў нешта здарылася...**, то тут маем справу з цяжкасцю другога характару: размежаванне мадальных слоў і аманімічных з імі часцін мовы, якія з'яўляюцца членамі сказа. У прыватнасці, слова *сапраўды* можа быць і мадальным (гл. аналіз слова № 3 з тэксту Т. Шамякінай), і прыслоўем у ролі акалічнасці пры лагічным націску на ім: *Ён сапраўды гэта зробіць*. (У значэнні 'абавязкова'). Але ў прыведзеным намі вышэй тэксце назіраецца сінкрэтызм: з аднаго боку, слова *сапраўды* ў 2-м сказе захоўвае сэнс прыслоўя, а з другога боку, калі апусціць слова *відаць*, то *сапраўды* бярэ на сябе ролю мадальнага слова. Тут нельга катэгарычна сцвярджаць, мадальнае слова гэта ці прыслоўе.

Такую ж з'яву сінкрэтызму пры адасобленых словах *здаецца, здавалася* ў пачатку сказаў мы ўжо ілюстравалі вышэй, на с. 23. Гэтаксама: *Здаецца, усё наўкола замерла...* (К. Кір.) *Здавалася, што прырода чагосьці чакае.* (І. Сіляўка) Словы *здаецца* і *здавалася* тут могуць быць расцэнены і як мадальныя пабочныя словы, і як дзеяслоў-выказнік у складаным сказе. Як бачна, працэс пераходу знамянальных слоў у мадальныя яшчэ не да канца завяршыўся.

П Р Ы Н А З О Ў Н І К

П а р а д а к р а з б о р у

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання: невытворны або вытворны; ад якой часціны мовы паходзіць.
3. Разрад па структуры: просты, складаны, састаўны.
4. З якім склонам назоўніка (займенніка) ужыты.
5. Функцыянальнае значэнне: разам з назоўнікам (займеннікам) якія адносіны выражае (прастараваыя, часавыя, аб'ектныя, атрыбутыўныя, прычынныя, мэтавыя, спосабу дзеяння, меры і ступені, сумеснасці).

У з о р ы р а з б о р у

І нішто не можа і не зможа абудзіць у чалавеку самых высокіх і самых вечных пачуццяў, як бацькаўшчына. І не быў, і не будзе, і нельга быць чалавеку ішчаслівым, калі ідзе ён на жыцці без бацькаўшчыны ў

сэрцы. Няшчасны гэта чалавек, і, мабыць, цяжка і страшна паміраць яму, бо калі памірае чалавек, улюбёны ў зямлю і ў людзей, якія **побач з** ім жылі, то ён ведае, што пакідае **на** зямлі і радасць жыцццю гэтых людзей, і след сваіх рук **на** зямлі, і памяць **пра** сябе ў душах хоць **на** адно пакаленне. (А. Жук)

1. (...ідзе) **без** (бацькаўшчыны) — прыназ.; невытворны; просты; ужыты з Р. скл. назоўніка бацькаўшчыны і разам з ім выражае значэнне спосабу дзеяння.

2. (...улюбёны) **ў** (зямлю) — прыназ.; невытворны; просты; ужыты з В. скл. назоўніка зямлю і разам з ім выражае аб'ектныя адносіны.

3. ... **побач з** (ім жылі) — прыназ.; вытворны, утвораны ад спалучэння прыслоўя побач і прыназоўніка **з**; састаўны; ужыты з Т. скл. займенніка ім і разам з ім выражае прасторавыя адносіны **з** адценнем сумеснасці.

4. (...пакідае хоць) **на** (адно пакаленне) — прыназ.; невытворны; просты; ужыты з В. скл. колькасна-іменнага спалучэння адно пакаленне і разам з ім выражае часавыя адносіны.

Лінгваметадычны каментарый да разбору прыназоўнікаў

Пры аналізе прыназоўнікаў цяжкасці выклікаюць выпадкі з сінкрэтызмам адносін у спалучэннях прыназоўніка з назоўнікам (займеннікам). У прыведзеным вышэй тэксце, акрамя прааналізаванага вытворнага прыназоўніка **побач з**, такую ж з'яву сінкрэтызму назіраем і ў іншых прыназоўніках: **пакідае на** зямлі (дзе? і на чым? — прасторавыя і аб'ектныя адносіны), **след рук на** зямлі (і які?, і дзе?, і на чым? — атрыбутыўныя з адценнем прасторавых і аб'ектных адносін), **памяць пра сябе** (якую? і пра каго? — атрыбутыўныя і аб'ектныя) і інш. Прыназоўнік **на** ў прыведзеным намі тэксце ў словазлучэнні **пакідае на адно пакаленне** выражае часавыя адносіны, але яго можна прааналізаваць таксама і як прыназоўнік з атрыбутыўнымі адносінамі, калі вылучыць яго ў складзе іншага словазлучэння з гэтага ж сказа: **памяць хоць на адно пакаленне**.

Пры аналізе падобных выпадкаў варта ўказваць усе выяўленыя значэнні.

Цяжкасці другога характару звязаны з неразмежаваннем вытворных прыназоўнікаў і аманімічных з імі знамянальных часцін мовы, асабліва калі прыназоўнік аддзелены ад назоўніка іншымі словамі, напрыклад: **сядзела побач з дзядулем** (прыназ.) і **сядзела побач** (прыслоўе); **прайшлі**

міма цяністага саду (прыназ.) і прайшлі *міма* (прыслоўе); у сувязі з гэтым адзначым (прыназ.) і ў сувязі гэтай праявіўся... (назоўнік сувязі з прыназоўнікам ў).

Для адрознення такіх вытворных прыназоўнікаў ад знамянальных слоў прапануюцца ў метадычнай літаратуры і прыём **элімінавання (апушчэння)** знамянальнага слова, і прыём **замены** сінанімічнымі прыназоўнікамі. Але практыка паказвае, што найбольш эфектыўным, на нашу думку, з'яўляецца прыём **праверкі склонавым пытаннем**: калі аналізуемае слова ўключаецца ў склонавае пытанне, то гэта сведчанне яго несамастойнасці, незнамянальнасці, сведчанне таго, што перад намі прыназоўнік, а не прыслоўе, не назоўнік, не дзеепрыслоўе і інш. Напрыклад: *сядзела **побач** з калегам* (сядзела дзе? і *сядзела **побач** з кім?*); *прайшлі **міма** саду* (прайшлі дзе?, кудою? і *прайшлі **міма** чаго?*); *у сувязі з гэтым адзначым* (адзначым як? і адзначым у сувязі з чым?); *дзякуючы вам удалося даехаць* (удалося даехаць чаму? і *дзякуючы каму?*).

ЗЛУЧНІК

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле функцыянальнага значэння:
 - 1) злучальны: спалучальны, супастаўляльны (уласна супастаўляльны ці супраціўны), пералічальна-размеркавальны, далучальны;
 - 2) падпарадкавальны: тлумачальны, часавы, умоўны, мэтавы, уступальны, выніковы, параўнальны;
 - 3) паясняльны.
3. Разрад паводле паходжання: невытворны ці вытворны; ад якой часціны мовы паходзіць.
4. Разрад па структуры: просты, састаўны, парны.
5. Разрад паводле спосабу ўжывання: адзіночны ці паўторны.
6. Якія сінтаксічныя адзінкі звязвае: члены сказа, часткі складаназлучаючага сказа, часткі складаназалежнага сказа.

У з о р ы р а з б о р у

(Тэкст гл. на с. 26 – 27)

1. (*І нішто не можа абудзіць,*) **як** (*бацькаўшчына*) — злучнік; падпарадкавальны (параўнальны); вытворны, паходзіць ад прыслоўя; просты; адзіночны; звязвае параўнальны зварот з выказнікам.

2. (...*нельга быць чалавеку шчаслівым,) **калі** (ідзе ён...*) — злучнік; падпарадкавальны (умоўны); вытворны, утвораны ад прыслоўя; просты; адзіночны; звязвае даданую частку з галоўнай у складаназалежным сказе.

3. (...*страшна паміраць,) **бо** (ён ведае...*) — злучнік; падпарадкавальны (прычынны); невытворны; просты; адзіночны; звязвае даданую частку з галоўнай у складаназалежным сказе.

4. (...*бо) **калі** (памірае чалавек,) **то** (ён ведае...*) — злучнік; падпарадкавальны (умоўны); вытворны, утвораны з двух слоў — прыслоўя **калі** і займенніка **тое** ва ўсечанай форме; састаўны; парны; адзіночны; звязвае часткі складаназалежнага сказа.

5. (...*ведае,) **што** (пакідае і радасць..., і след...*) — злучнік; падпарадкавальны (тлумачальны); вытворны, паходзіць ад займенніка; просты; адзіночны; звязвае даданую частку з галоўнай у складаназалежным сказе.

Лінгваметадычны каментарый да разбору злучнікаў

Пры вылучэнні злучнікаў са сказа пэўныя цяжкасці выклікаюць выпадкі, калі побач ужываюцца два злучнікі, не раздзеленыя коскай. Распознаць іх і расчляніць дапамагае сінтаксічны аналіз структуры сказа. У прыведзеным намі тэксце побач стаяць два падпарадкавальныя злучнікі: **бо** звязвае даданую прычыну з галоўнай часткай, а парны злучнік **калі – то** звязвае даданую частку ўмовы з галоўнай.

У наступным сказе сумесна ўжыты злучальны супастаўляльны злучнік **а** і падпарадкавальны часавы злучнік **калі**: *Я заплюшчыў на хвіліну вочы, а **калі** адкрыў іх, пабачыў, што проста перада мною і зусім недалёка вымалёўваюцца на раўніне туманныя сілуэты коннікаў.* (Каратк.) Такое сумеснае ўжыванне двух злучнікаў трэба адрозніваць ад састаўных вытворных адзіночных злучнікаў **ды і, як толькі, абы толькі, для таго каб, з-за таго што, пасля таго як** і падобных.

Сутнасць многіх тыповых памылак у аналізе злучнікаў заключаецца ў няўменні адрозніваць злучнікі **што, калі, як** ад злучальных адносных слоў — займеннікаў і прыслоўяў, хаця прыёмы для іх адрознення даўно распрацаваны і апісаны ў літаратуры, у тым ліку і ў школьных падручніках. Гэта наступныя прыёмы:

1) да злучніка нельга паставіць пытанне, а да злучальнага слова можна;

2) злучнік не з'яўляецца членам сказа, а злучальнае слова ў даданай частцы з'яўляецца членам сказа;

3) замест злучальнага слова з галоўнай часткі ў даданую можна падставіць слова (знамянальную часціну мовы), якое гэты займеннік ці прыслоўе замяшчае; на месца ж злучніка немагчыма падставіць слова з галоўнай часткі;

4) на злучальнае слова можа падаць лагічны націск, а на злучнік не падае;

5) злучнік можна замяніць іншым сінанімічным злучнікам, а злучальнае слова можна замяніць іншым займеннікам ці прыслоўем;

6) злучнік можна апусціць і ператварыць складаназалежны сказ у бяззлучнікавы з тымі ж сэнсавымі адносінамі, а злучальнае слова немагчыма апусціць без змены сэнсу сказа.

Калі выкарыстоўваць усе гэтыя прыёмы, а не адзін з іх, то няцяжка размежаваць злучнікі і злучальныя словы. Параўнаем, напрыклад:

а) ...ён ведае, **што** пакідае на зямлі і радасць..., і след..., і памяць... — Тут да злучніка **што** немагчыма паставіць пытанне, ён не з'яўляецца членам сказа, не замяняе ніякага слова з галоўнай часткі; злучнік **што** можна апусціць, ператварыўшы сказ у бяззлучнікавы: ...ён ведае: пакідае на зямлі і радасць..., і след..., і памяць....

б) Падзеі, **што** прывялі да глыбокага заняпаду Вялікага княства Літоўскага, пачаліся ў сярэдзіне XVII стагоддзя. (В. Гасевіч) — Да займенніка **што** ставіцца пытанне *што?*; ён з'яўляецца дзейнікам у даданай частцы; замест яго з галоўнай часткі падстаўляецца назоўнік *падзеі*; апусціць займеннік **што** без змены сэнсу сказа нельга; замяняецца сінанімам — займеннікам *якія*.

в) ...нельга быць шчаслівым, **калі** ідзе ён па жыцці... — У гэтым і падобных сказах у слове калі лёгка ўбачыць злучнік, пераклаўшы яго на рускую мову, дзе адпаведнае яму слова **если** з'яўляецца толькі злучнікам, а злучальным словам не бывае.

г) Нарэшце ўспомніў, **калі** быў сход. — Тут прыслоўе калі адказвае на пытанне *калі?*, у які час?; у даданай частцы з'яўляецца акалічнасцю часу; на яго падае лагічны націск; замяняецца сінанімічнымі прыслоўямі (напр., *калісьці, учора, сёння*) і інш.

Такім чынам, калі слова *калі* перакладаецца рускім **если**, то гэта адназначна злучнік. Калі ж на яго падае лагічны націск, то гэта прыслоўе. Але ў большасці астатніх выпадкаў назіраецца **сінкрэтызм**: у слове **калі** спалучаюцца рысы і злучніка, і прыслоўя. Напрыклад:

Калі пачало змяркацца, ён занепакоіўся... (К. Ч.) — Тут злучнік **калі** можна апусціць і ператварыць сказ у бяззлучнікавы з тымі ж сэнсавымі адносінамі; слова *калі* можна замяніць сінанімічным злучнікам *як*; у той жа час да слова *калі* можна паставіць пытанне акалічнасці часу *калі?*; яго можна замяніць іншым прыслоўем (*сёння, учора*). Такі ж сінкрэтызм часцей за ўсё назіраем і ў многіх іншых сказах са злучнікам *калі* ў даданай частцы:

1. Быў збег пор года, **калі** цяплынь перамагала, але і халады не зусім адступалі, **калі** ў твар мяккім кацяняткам падоўгу лаічылася сонейка, а з палёў і прасек павяваў волкі сівер. (В. Карамазаў) 2. Дні стаялі цёплыя, **калі** ў высокім небе праяцелі першыя дзікія гусі. (В. Карамазаў) 3. Быў той час, **калі** краскі паскідалі ўжо свае ярка-святочныя ўборы, зараз будзённа і задумліва шурылі поўнымі каробачкамі спелых зярнят, беражліва хаваючы іх ад дажджу і туману. (Я. Сін.) 4. Бо хто дзе бачыў, скажыце, старую птушку: ці ў палёце, **калі** яе ўжо дрэнна трымаюць саслабелыя крылы, ці ў песні, **калі** не вельмі ўжо і пяецца? (Я. Сін.) 5. Крыху пазней, **калі** нашы бацькі пабудавалі хаты, мы напрыносілі з лесу саджанцаў чаромхі, насадзілі яе пад вокнамі. (Л. Гаўрылкін) 6. Неўзабаве надыйдзе пара, **калі** ў гэтых пасуравелых беразняках пачне дражніцца жаўцізнаю сама восень. (Хадк.) 7. У 1795 годзе, **калі** Расея дарэшты захапіла Беларусь, распараджэннем Кацярыны II нашыя землі ўвайшлі ў тры створаныя тады адміністрацыйныя адзінкі — генерал-губернатарствы... (І. Саверчанка) 8. **Калі** беларускія землі былі захопленыя Расеяй, перасяленне было зусім іншы характар. (У. Арлоў)

Ч А С Ц І Ц А

П а р а д а к р а з б о р у

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння:
 - 1) сэнсавая (указальная, азначальна-ўдакладняльная, выдзяляльна-абмежавальная);
 - 2) мадальная [сцвярджальная, адмоўная, пытальная, параўнальная, мадальна-валявая (пабуджальная)];
 - 3) эмацыянальна-экспрэсіўная (узмацняльная, клічная);
 - 4) формаўтваральная.
3. Разрад паводле паходжання: невытворная ці вытворная; ад якой часціны мовы паходзіць.
4. Разрад па структуры: простая ці састаўная.
5. Роля часціцы ў сказе: надае слову, словазлучэнню ці сказу сэнсавое, мадальнае, экспрэсіўнае адценне (удакладніць якое) ці службыць для ўтварэння формы слова.

У з о р ы р а з б о р у

Тым часам капрызлівая, з халадамі, вясна доўжылася **ледзь не да Вялікадня, і толькі** пасля памалу, **бы** нерашуча, запознена пачало цяплець.

*На Юр'еў дзень **дык** стала **і** зусім цёпла, і, устаўшы раненька, Сцепаніда з Петраком па старадаўнім звычаі пайшлі ў хлеў. (В. Быкаў)*

1. (...доўжылася) **ледзь не** (да Вялікадня) — часціца; сэнсавая (выдзяляльна-абмежавальная) з адценнем узмацняльнай; вытворная, утворана з двух часціц: **ледзь** і **не**; састаўная; надае слову сэнсавое адценне абмежавання і эмацыянальна-экспрэсіўнае ўзмацняльнае адценне.

2. (...вясна доўжылася **ледзь не** да Вялікадня,) **і толькі** (пасля пачало цяплець) — часціца; сэнсавая (выдзяляльна-абмежавальная) з адценнем узмацняльнай; вытворная, утворана са злучніка **і** і часціцы **толькі**; састаўная; надае слову сэнсавое адценне абмежавання і ўзмацнення.

3. (На Юр'еў дзень) **дык** (стала) **і** (зусім цёпла) — часціца; эмацыянальна-экспрэсіўная (узмацняльная); вытворная, утворана з двух часціц: **дык**, **і**; састаўная; надае слову ўзмацняльнае адценне.

Лінгваметадычны каментарый да разбору часціц

Пры выяўленні ў тэксце і аналізе часціц, як і пры аналізе прыназоўнікаў і злучнікаў, цяжкасць выклікаюць два выпадкі: 1) размежаванне вытворных часціц і аманімічных самастойных і службовых часцін мовы; 2) з'явы сінкрэтызму, калі ў адным слове спалучаюцца значэнні і функцыі розных часцін мовы.

У першым выпадку адрозніць часціцы ад самастойных часцін мовы дапамагае сінтаксічны разбор сказа, пры якім бачна, з'яўляецца слова самастойным ці службовым (з'яўляецца членам сказа ці не), а таксама прыём замены сінанімічным словам (часціца замяняецца сінанімічнай часціцай, злучнік — сінанімічным злучнікам, а самастойная часціна мовы — сінонімам той жа часціны мовы). Напрыклад:

*Кожнаму чалавеку, відаць, **хоць** пару гадзін у суткі трэба пабыць **аднаму**, сам-насам, асабліва чалавеку ў гадах, калі з кожным днём **усё** больш і больш адчуваецца стомленасць ад тлумнага і бясконца турботнага жыцця, калі **самы** час сесці і задумацца, а для чаго ты жыў, што зрабіў, што пакінеш на гэтай вечнай зямлі, на якой да цябе прайшло бясконцае мноства людзей. Дзе яны, дзе памяць пра іх? **Усё** сціраюць гады, вякі, тысячагоддзі. **Дык ці** варта імкнуцца нешта зрабіць і пакінуць пасля сябе? Варта, калі душа адчувае патрэбу. **Вось** зараз ён стаіць перад мальбертам і **проста** піша зімовы пейзаж, і на душы ў яго светла, урачыста, ён жыве. (А. Варановіч)*

Тут видзеленае слова **хоць** — выдзяляльна-абмежавальная часціца, утвораная ад злучніка хоць. Параўнайма яе з уступальным злучнікам хоць у наступным сказе:

Хоць ліў безупынку дождж, хоць людзі, як маглі, стараліся стрымаць агонь, да світання ад трох гумнаў засталіся толькі мокрыя абгаркі. (І. Мележ)

Аднаму — прыслоўе, у тэксце нават побач ёсць сінанімічнае прыслоўе *сам-насам*. Параўнайма прыслоўе аднаму з аманімічнай вылучальна-абмежавальнай часціцай: *Аднаму* Юрку не хапіла кнігі. (Замяняецца абмежавальнай часціцай 'толькі').

Усё (*больш і больш*) — узмацняльная часціца; параўн. з азначальным займеннікам: усё поле.

Самы (*час сесці*) — азначальны займеннік. Параўн. з формаўтваральнай часціцай у складзе складанай формы найвышэйшай ступені параўнання прыметніка: самы добры перыяд.

Дык (*ці варта імкнуцца*) — узмацняльная часціца; параўн. з падпарадкавальным выніковым злучнікам: *Шмат пахадзіў на свеце, дык і пабачыў усяго*. (Е. Лось)

(Дык) ці (*варта імкнуцца*) — пытальная часціца; параўн. са злучнікам ці: *той ці гэты*. (Яго можна замяніць сінанімічным злучнікам *або*).

Вось (*зараз стаіць*) — указальная часціца; параўн. з прыслоўем: Вось ён, перад табою! (Можна замяніць прыслоўем тут).

(...стаіць і) проста (*піша пейзаж*) — азначальна-ўдакладняльная часціца; параўн. з прыслоўем: *Ідзі проста, не зварочваючы*. (Можна замяніць сінанімічным прыслоўем прама).

У прыведзеным намі кантэксце В. Быкава (...*намалу, бы нерашуча, пачало цяплець*) слова **бы** спалучае ў сабе значэнне і падпарадкавальнага злучніка, і параўнальнай часціцы. Як вядома, параўнальныя часціцы адрозніваюцца ад параўнальных злучнікаў тым, што ўжываюцца ў сказах, дзе прадмет параўнання ўмоўны, яны выражаюць сумненне, няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць. Параўнайма:

У хаце сумна, бы ў няволі. (М. Чарот) — Параўнальны злучнік, далучае адасобленую акалічнасць. *Тут прасторней і як бы вальней трохі...* (К-с) — Параўнальная часціца, уносіць адценне няўпэўненасці, меркавання.

Сінкрэтызм назіраецца і ў формаўтваральнай часціцы *са[□]мы* (-ая, -ае, -ыя) у найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Там яна выконвае службовую (формаўтваральную) ролю, не мае самастойнага лексічнага значэння, але, у адрозненне ад іншых часціц, змяняецца па родах, ліках, склонах. А гэта ўжо прымета самастойных часціц мовы (займенніка).

Пры наяўнасці з'яў сінкрэтызму, як намі ўжо вышэй адзначалася, не варта шукаць адназначнага адказу, пажадана ўказваць выяўленыя прыкметы розных часціц мовы.

ВЫКЛІЧНІК

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад па значэнні: эмацыянальны, волевыяўленчы (або пабуджальны, імператыўны), моўнага этыкету; што выражае.
3. Разрад па паходжанні: невытворны ці вытворны; ад якой часціны мовы паходзіць.

У з о р ы р а з б о р у

1. — ***Божэ**, як цяпер хараша! Буду раней уставаць...* (Я. Брыль)
Божэ — выклічнік; эмацыянальны (выражае радасць, захапленне); вытворны, паходзіць ад назоўніка.

2. — ***Калі ласка**, выбірайце кнігі...* (А. Жук)
Калі ласка — выклічнік; моўнага этыкету (выражае запрашэнне); вытворны, утвораны з двух слоў — злучніка *калі* і назоўніка *ласка*.

3. ***Гэ – гэй!** — так заўсёды гукаў Ёрчын тата, калі адыходзіўся ад дому.* (Пташн.)
Гэ – гэй! — выклічнік; эмацыянальны (выражае пачуццё задавальнення); невытворны.

4. *Мікалай агледзеўся і паблажліва ўсміхнуўся, нібы дакараючы сябе за нядаўні страх:*
 — ***Ну**, чаго ты так напалохаўся? Заблудзіўся? Ніяк ты не заблудзіўся, ты проста выйшаў пад Вяргейкава.* (Я. Сіпакоў)
Ну — выклічнік; эмацыянальны з элементамі імператыўнасці (выражае здагадку і пабуджэнне да дзеяння — да супакаення); невытворны.

Лінгваметадычны каментарый да разбору выклічнікаў

Варта мець на ўвазе, што асноўнай прыметай выклічнікаў з’яўляецца адсутнасць у іх намінацыйнага значэння, яны толькі выражаюць пачуцці і волевыяўленні, не называючы іх. Выразы тыпу *Усяго добрага! Да новай сустрэчы! Выбачайце! Спакойнай ночы! Добры дзень! Добры вечар! Добрай раніцы! Прабачце!* і падобныя яшчэ захоўваюць сваю намінацыйнасць, і таму вучоныя раяць не адносіць іх да выклічнікаў. Калі ж

некаторыя з іх могуць быць ужыты ў ненамінатыўным значэнні, выражаюць толькі пачуццё (здзіўленне, папрок, нечаканасць і пад.), то тады яны пераходзяць у выклічнікі. Напрыклад:

Ага, здароў, кума! Гэтага мне толькі не хапала. Нікуды ты, дачушка, не паедзеш!

Неабходна памятаць, што адзін і той жа невытворны выклічнік часта можа выражаць не адно, а розныя пачуцці, якія выяўляюцца толькі ў канкрэтным кантэксце. У прыватнасці, выклічнік Гэ-гэй! звычайна служыць для звяртання ўвагі субяседніка, з'яўляецца волевыяўленчым (імператыўным), але ў прыведзеным намі вышэй сказе ён выражае пачуццё задавальнення. Выклічнік жа ну, прааналізаваны вышэй, заключае ў сабе адначасова значэнне і эмацыянальнага, і волевыяўленчага выклічніка.

З В Я З К А

П а р а д а к р а з б о р у

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння: незнамянальная (або абстрактная), паўзнамянальная, знамянальная.
3. Фарма ладу, часу, ліку, асобы, роду.
4. Сінтаксічная роля ў сказе.

У з о р ы р а з б о р у

*На пачатку XVIII стагоддзя, у часы Паўночнай вайны, Беларусь зноў, у каторы ўжо раз, **зrabілася** тэатрам ваенных дзеянняў. Вялікі князь літоўскі і кароль польскі, немец з паходжання, Аўгуст II дзеля сваіх дынастычных інтарэсаў **стаў** у гэтай вайне, якую Расея вяла са Швецыяй, хаўруснікам Пятра I.*

[...] У кафедральным Сафійскім саборы Пётр I з Меншыкавым ды іншымі прыдворнымі ўласнаручна ўчыніў нечуванае злачынства: тут **былі** закатаваныя і забітыя пяцёра уніяцкіх святароў і манахаў. (У. Арлоў)

1. (Беларусь) зrabілася (тэатрам ваенных дзеянняў) — звязка; паўзнамянальная; у форме абвеснага ладу, пр. часу, адз. л., ж. р.; у сказе ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка.

2. (Аўгуст II) стаў (хаўруснікам) — звязка; паўзнамянальная; у форме абвеснага ладу, пр. часу, адз. л., м. р.; у сказе ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка.

3. ...**былі** (закатаваныя пяцёра святароў і манахаў) — звязка; незнамянальная; у форме абвеснага ладу, пр. часу, мн. л.; у сказе ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка.

Лінгваметадычны каментарый да разбору звязак

Пры аналізе звязак асноўная цяжкасць сустракаецца ў размежаванні іх з паўназначнымі дзеясловамі. Тут неабходна памятаць, што, у адрозненне ад дзеясловаў, асноўная прымета звязак — гэта 1) поўная або частковая страта этымалагічным дзеясловам лексічнага значэння і ператварэнне яго ў службовае слова; 2) звязкі — гэта службовыя словы дзеяслоўнага паходжання, якія ўжываюцца ў складзе састаўнога іменнага выказніка, а не дзеяслоўнага. Напрыклад, слова **быць** з'яўляецца паўназначным дзеясловам-выказнікам, калі мае значэнне 'быць у наяўнасці' або 'прысутнічаць'. Калі ж гэтае значэнне страчваецца, то слова **быць** і яго формы — гэта незнамянальная звязка. У прыведзеным ніжэй кантэксце з А. Лойкі ў першым сказе слова **быў** — паўназначны дзеяслоў-выказнік, а ў другім сказе — незнамянальная звязка, якая служыць толькі для выражэння часу і ладу састаўнога іменнага выказніка **быў залаты**; гэтак жа звязкай у другім сказе з'яўляецца і слова **застаўся**:

*Такім чынам, залаты век у гісторыі беларусаў **быў**. Ён залаты найперш багаццем творчага плёну, яго шматграннасцю, абсягам, нафаснасцю ўсяго створанага, светлай ідэяй Асветніцтва, высокім патрыятызмам, чалавекалюбствам; **быў** і **застаўся** залатым сваёй векапомнасцю, аграмаднасцю традыцый, грунтоўнасцю зацверджання беларусаў у свеце. (А. Лойка)*

Каб адрозніць звязку ад паўназначнага дзеяслова, можна выкарыстаць, па-першае, прыём элімінавання — апусціць звязку і праверыць, ці не змянілася асноўнае лексічнае значэнне выказніка; па-другое, можна замяніць звязку іншаю, сінанімічнаю звязкай. Напрыклад:

Брат мой!

Братка мой!

Братачка родны!

Адкажы — сам сабе адкажы:

*Чым **зrabіўся** табе непрыгодны*

Скарб бясцэнны тваёй жа душы?

Ад чаго так бяздумна, бязмоўна

Ты яго выракаешся сам?

І чаму табе так усё роўна,

*Што аборай **становіцца** храм?*

Н. Гілевіч

Параўнайма гэтыя звязкі **зrabіўся** і **становіцца** са сказамі з апушчанай звязкай, а таксама з заменай на сінанімічную:

...адкажы: чым табе непрыгодны скарб душы? ...чым *стаў* непрыгодны скарб душы? ...чаму ўсё роўна, што храм — абора? ...што абораі *робіцца (з'яўляецца)* храм?

Звязка часта бывае апушчана і ў самім тэксце, калі ў сказе ёсць аднародныя выказнікі. Каб пазбегнуць немэтазгоднага паўтору, звязка пры першым выказніку ўжываецца, а пры астатніх можа апускацца, напрыклад:

Пачуццё прыгажосці з'яўляецца Боскім маркерам, указальнікам, нарэшце ўмовай выжывання, а затым ужо — вытокам ічасця, інтэлектуальнага захаплення, душэўнай асалоды. (Т. Шамякіна)

КАНТРОЛЬНЫЯ РАБОТЫ

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 1

ЗАДАНИЕ: Уставіць прапушчаныя літары, раскрыць дужкі.

Увага: у 2-й ас. мн. л. (Вы) дзеясловы стаяць у абвесным ладзе!

ВАРЫЯНТ 1

Інфінітыў	Мы	Яны	Ты, вы, ён
аблегч..ць	адваж..мся	адседз..цца	Ты прагон..ш
выв(е,я)рц..ць	аблегч..м	палушч..ць	прывар..ш
выгл(е,я)дзець	выб'..мся	вузе..ць	згада..ш
гарэз..ць	падгон..м	засмец..ць	выстуджва..ш
заседз..цца	вылушч..м	назапас..ць	падкоўва..ш
валакіц..ць	насыц..м	пракол..ць	падсядз..ш
насыц..цца	агарош..м	адваж..цца	заседз..шся
выб(е,я)л..цца	абгорн..м	вываз..ць	калым..ш
западозр..ць	адвяж..мся	прагон..ць	калыш..ш
удасканал..цца	падганя..м	агарош..ць	засакрэц..шся
засвавол..ць	склада..м	выб(я,е)л..цца	заваб..ш
вытач..ць	складва..мся	засвавол..ць	заслон..ш
пачы□сц..ць	падроб..м	касавур..цца	Вы
адчал..ць	запрос..м	збянтэж..цца	абагу□льн..це
абнадзе..ць	запраша..м	узначал..ць	абагульня..це
згладз..ць	забыта..мся	гарэз..ць	перачысц..це
навароч..ць	паляпа..м	спел..ць	згуб..це
разліне..ць	маскіру..мся	удасканал..цца	засмокч..це
вы□св(е,я)тл..ц	высун..мся	удасканальва..цца	падку..це
ца	нарыхту..м	узваж..ць	забуян..це
паран..цца	заваб..м	асветл..ць	заедз..це
пазбав..ць	згату..м	падгледз..ць	згаджа..цесья
пака..цца	вандру..м	пакорм..ць	абаграва..цесья
памасл..ць	павес..м	намыл..ць	заквохч..це
намы□л..ць	намоч..м	засмуц..ць	зав(е,я)дз..це
накрухмал..цца	падкаж..м	прыварож..ць	пажыв..це
намер..ць	заман..м	пакруж..цца	варож..це
намер..цца	узваж..м	законч..ць	Ён загледз..цца
вял..ць	не скалеч..м	завіха..цца	законч..цца
разве..цца	засяродз..мся	падпал..ць	даходз..цца
разахвоц..цца	лёта..м	пагойдва..ць	дабега..цца
прыкмец..ць	намокну..м	пакруц..цца	прывяж..цца

даездз..цца		кара..цца
-------------	--	-----------

ВАРЫЯНТ 2

ЗАДАННЕ: Уставіць прапушчаныя літары, раскрыць дужкі.

Увага: у 2-й ас. мн. л. (Вы) дзеясловы стаяць у абвесным ладзе!

Інфінітыў	Мы	Яны	Ты, вы, ён
раздво..ць	пашэпч..мся	дабав..ць	Ты паедз..ш
падстро..цца	перавуч..мся	натрудз..ць	памес..ш
аднос..цца	давях..м	круц..цца	накорм..ш
спудз..ць	заверш..м	завал..ць	забега..ш
прысуседз..цца	забарон..м	разбіва..ць	падрэж..ш
недамер..ць	закол..м	падлеч..цца	наліч..ш
прыўнос..ць	выкаж..мся	узначальва..ць	раздав..ш
раскашл..цца	скач..м	замен..ць	разля□ж..шся
пазнаём..цца	адгон..м	разбур..цца	завер..ш
ра..цца	падпусц..м	накос..ць	размахва..ш
раскулач..ць	напалоха..мся	развар..цца	загорн..ш
расквец..цца	пакруж..м	вярэдз..ць	размоч..ш
упэўн..цца	дапамож..м	ра..ць	зверн..шся
наладз..ць	намоч..м	пашкодз..ць	заверц..шся
апрамен..цца	разлож..м	давер..цца	Вы прывыкн..це
збрудз..цца	паваруш..мся	палон..ць	палепш..це
здол..ць	дабудз..м	даводз..ць	разв(е,я)з..це
разбуян..цца	нахмур..мся	зжмур..цца	затруб..це
наве..ць	разбур..м	памір..цца	разда..це (ц. ч.)
абяздол..ць <i>каго- н.</i>	запар..м	адмуч..цца	згр(э,а)б..це
заплям..ць <i>што - н.</i>	пагавор..м	удар..ць	разлу..цеся
абводз..ць	камеч..м	клапоц..цца	Ён падцягн..цца
разліне..ць	скасабоч..м	залаз..ць	фаршыру..цца
вып(я,е)сц..ць	масіру..м	скандал..ць	разгорн..цца
аб'ездз..ць	навіса..м	палысе..ць	завіха..цца
расслед(а?)ваць	нагалос..мся	намалоц..ць	узбіва..цца
абкле..ць	прарыва..мся	прывуч..цца	барвов..цца
напа□р..ць	астуджва..м	накол..ць	ра..цца
абразум..цца	дакрана..мся	абсмаж..ць	разгладз..цца
дагледз..ць	пахвал..мся	папесц..ць	накіру..цца
енч..ць	зашы..м	ператопч..ць	карыста..цца
веш..ць	паклапоц..мся	пакрыва..цца	дамаўля..цца
абязбол..ць	парыва..м	замалю..ць	пазнаём..цца

абязвол..ць <i>каго – н.</i>	ператасу..м	нажыва..цца	ураза..цца
------------------------------	-------------	-------------	------------

ВАРЫЯНТ 3

ЗАДАННЕ: Уставіць прапушчаныя літары, раскрыць дужкі.

Увага: у 2-й ас. мн. л. (Вы) дзеясловы стаяць у абвесным ладзе!

Інфінітыў	Мы	Яны	Ты, вы, ён
разліне..ць	залепл(е,і)ва..м	паналаз..ць	Ты развал..ш
вы(я,е)здз..ць	пакрыва..м	разбаўля..ць	уцэньва..ш
даседз..ць	упіш..мся	спавіва..ць	акруц..ш
выклянч..ць	засуш..м	касалап..ць	змарне..ш
наве..ць	заміра..м	раз'язджа..ць	выкр(э,а)сл..ш
вымараз..ць	парыва..м	злеп..цца	паабдзіра..ш
загледз..цца	прых(е,і)на..мся	суцяша..ць	падліч..ш
непако..ць	нагіна..мся	паруп..цца	прыгада..ш
трап..ць	разгляда..м	дамаўля..цца	нарумян..ш
насто..ць (<i>зрабіць</i> <i>настойку</i>)	разбур..м	разліне..ць	напрыводз..ш
заскоч..ць	расчыня..м	страля..ць	выпаўза..ш
адта..ць	засуму..м	прыгледз..цца	здзічэ..ш
наводз..ць	сустрака..мся	акрыля..ць	тлумач..ш
навш..ць	ся□дз..м	нарумян..ць	кукарэка..ш
заса□л..ць <i>што -</i> <i>н.</i>	уцяка..м	руха..цца	прадвызнач..ш
высв(я,е)тл..ць	спачува..м	выпал..ць	Вы звiхн..цеся
даслед(а?)ваць	стогн..м	(з <i>ружжа</i>)	абмов..цеся
крухмал..ць	аслеп..м	прапол..ць	упіш..цеся
пагорш..ць (<i>стаць</i> <i>горшым</i>)	чырване..м	улагодз..ць	адагн..це
падкле..цца	майстру..м	кугіка..ць	укладз..цеся
прадугледз..ць	пахвал..м	высветл..цца	паран..цеся
праветр..ць	касабоч..м	надбудоўва..ць	напеч..цеся
загад(ы?,а?)ваць	накіру..м	навешва..цца	уклуч..цеся
абмер..ць	нагалос..мся	паналаз..ць	падаль..це
нявол..ць <i>каго - н.</i>	астуджва..м	напятля..ць	задавол..цеся
увасоб..цца	падгавор..м	панажыва..ць	Ён размалю..цца
павячэр..ць	дакрана..мся	нада□р..цца	наладз..цца
заахвоц..ць	падсмаж..м	насыц..цца	узбіра..цца
выраўн..ць	абува..м	змарне..ць	кляпа□..цца
выгладж(ы?)ваць	засво..м	пабач..цца	здзіўля..цца
	памір..мся	засмец..ць	туш..цца
	застраш..м	змыл..ць	ліквіду..цца
	затрыма..м	заскоч..ць	парыва..цца

здол..ць не нашкодз..ць	намароз..м	насто..ць (зёлкі)	запаса..цца
----------------------------	------------	-------------------	-------------

ВАРЫЯНТ 4

ЗАДАННЕ: Уставіць прапушчаныя літары, раскрыць дужкі.

Увага: у 2-й ас. мн. л. (Вы) дзеясловы стаяць у абвесным ладзе!

Репозиторий ВГУ

Інфінітыў	Мы	Яны	Ты, вы, ён
наладз..ць	марудз..м	намер..цца	Ты дапрацу..ш
агледз..цца	мярку..м	насмал..ць	параўна..ш
памасл..ць	намасл..мся	пабел..ць	надзів..шыся
пазавоз..ць	награва..мся	пагас..цца	дапыта..шыся
падначал..ць	надо..м	намыл..цца	пралама..ш
адгладж(ы?)ваць	падыходз..м	фарміру..ць	абходз..ш
абслед(а?)ваць	наліне..м	мармыч..ць	павыжына..ш
пераадол..ць	намяня..м	забяспеч..ць	падкорм..ш
клан..цца	папалошч..м	пакліч..ць	вывуч..шыся
пакро..ць	прапол..м	даліч..ць	заблакіру..ш
завер..ць	насалодз..м	набуян..цца	прамярза..ш
замаркоц..цца	нарастраса..м	моршч..цца	навяж..ш
выкац..цца	насол..м	лапоч..ць	адта..ш
даве..ць	патаргу..мся	нагрубіян..ць	вылуч..ш
вынос..ць	наквас..м	прастудз..цца	Вы падб'яга..це
вымер..ць	дапамож..м	намосц..ць	нацягн..це
раззбро..ць	націра..мся	развес..ць	наліч..це
каламук..ць	нашчапа..м	дакол..ць	наткн..цеся
вы□с(я,е)дз..ць	падсуш..м	далеч..ць	напрабіва..це
выгладз..цца	падсуму..м	разуме..ць	спрача..цеся
высв(я,е)ц..ць	рашчын..м	нагосц..цца	нарассыпа..це
пачы□сц..цца	спачува..м	адвоз..ць	выкуп..це
выстав..ць	запрос..м	абсыпл..ць	нагн..цеся
завуз..ць	дакаж..м	пасоч..ць	прытул..це
абла..ць	паклапоц..мся	маскіру..ць	настрыж..це
закле..цца	спажыва..м	падкісл..ць	прад'яв..це
разгледз..ць	акрэсл..мся	паабдзіра..ць	Ён абыдз..цца
адліне..ць	заваруш..мся	радз..ць	разгуб..цца
улагодз..ць	укол..мся	абгародз..цца	расчын..цца
пасе..ць	пакруж..м	калыш..ць	дасыла..цца
абяслав..ць	рассядз..мся	галос..ць	выгладз..цца
вып(я,е)сц..ць	адкрыш..м	узваж..ць	карыста..цца
праве..ць	адскач..м	абветр..ць	кача..цца
палушч..ць	звяж..мся	абветра..ць	раскол..цца

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 2

ЗАДАНИЕ. Зрабіць поўны марфалагічны разбор выдзеленых у тэксе слоў.

В а р ы я н т 1

Вось яна — дарога. Спыніўся ”Ікарус”, пасажыры высыпалі з дзвярэй і адразу, **здаецца**, не **разгледзеўшыся**, не раздумваючы і не **азіраючыся**, кідаліся ў розныя бакі, некаторыя **нават** падбегам. Людзі спяшаліся на работу.

Толькі бабуля не **спяшалася**, вылезла з аўтобуса, паціху і нават **неяк** асцярожна **прайшла** на **яшчэ** не **стантаную** мураву **пад** клён і **села**. Расшпіліла кофту, ссунула на патыліцу хустачку, і вецер гладзіў, **лёгенька** варушыў яе белыя, ненатуральна белыя, як сіняваты **падталы** снег, валасы. У Севы заныла сэрца, і ён падумаў: ”Зусім як наша бабуля, зусім. Валасы такія **ж** беленькія і вочы жывыя, порсткія, але пазіраюць сумна”.

— Вам **дрэнна**? — пыталася ў яе нейкая жанчына.

Бабуля, **разгубленая**, пазірала **вінавата: відаць**, не прывыкла даваць людзям клопату. (Н. Маеўская. Замова ад страху)

В а р ы я н т 2

Калі адыходзіў з родных мясцін у новае, неспазнанае жыццё, ведаў, **што** пражывеш не гэтак, як бацькі тваіх бацькоў, што жывалі век за векам, пакаленнем **змяняючы** пакаленне, не **ведаючы** ні таго прастору, ні вялікага свету, што адкрываўся табе. У маладосці заўсёды шчасліва **думаецца** і верыцца, што будучае тваё жыццё — **адно** толькі свята.

А цяпер, **калі** радасць і слодыч перажытага ляжаць на тваіх руках цяжкім мазалём, **прасвечваюцца** беллю сівізны на скронях, **часам** можа падумацца і **пра** такое: там, дома, **відаць**, лепш і патрэбней **пражылося б** тваё жыццё. **Мусіць, таму** і пачынаюць сніцца радасныя, светлыя, **прасоленыя** журбою сны. У мяне гэтая пара сноў і позняя вяртання назад, дадому, пачынаецца якраз у жніўні, калі чуваць ужо жураўліная туга ў прасторных і сонечных даляглядах, калі асмужацца рабінавыя гронкі і з прыдарожных лазовых кустоў, **як** пер’е з **падбітай** стракатай птушкі, ападзе долу першае лісце.

У такі вась сонечна-цёплы, **нават** душнаваты дзень хадзіў я слупкімі палеткамі і пералескамі, адпачываў у маленькіх гайках, **прапахлых** бярозавым веццем, піў ваду з дрэнажа на меліярацыйнай канаве, якую прарэзалі на месцы добрай і мілай рэчкі. Ад рэчкі ўжо нават не засталася і следу завоін-старыц, у якіх **яшчэ** доўга рос аер, цвілі жоўтыя збаночки, стаяла густая рудаватая вада. (А. Жук. Вечнае поле)

В а р ы я н т 3

Нікога, акрамя Сталіна, Леніна і Берыі, не шанавалі ў БССР гэтак **заўзята**, як Суворова. Але **калі** помнікі Сталіну **разбураныя**, імя Берыі аддадзенае анафеме, нялюдскі твар Леніна **ўжо** праявіўся **праз** бронзавыя і

гіпсавыя маскі, **дык** культ Суворова-героя па-ранейшаму квітнее на нашай зямлі. У 35 гарадах і 24 мястэчках Беларусі яго імем **названыя** вуліцы. Дзейнічае Кобрынскі музей, прысвечаны Сувораву. Менскае сувораўскае вучылішча, **як і** раней, прышчапляе сваім выхаванцам сувораўскія прынцыпы. "Сувораўцамі" **сталі нават** калгаснікі 23 калгасаў, названых ягоным імем.

За што **ж** былы бальшавіцкі ўрад Беларусі **гэтак** дзякаваў "графу Рымніцкаму, князю Італійскаму, прынцу Сардзінскаму, генералісімусу ўсіх сардзінскіх армій і генералісімусу ўсіх расійскіх войскаў"? **Мабыць**, за бязлітаснае задушэнне паўстання Тадэвуша Касцюшкі, за карныя аперацыі **супраць** паўстанцаў на Беларусі. **Менавіта** ж за пралітую беларускую кроў Кацярына II "пожаловала в вечное и потомственное владение" Сувораву Кобрынскую воласць з 13279 душами сялян. На душы **тады лічылася** мужчынскае працаздольнае насельніцтва, **так што** не меней за 50 тысяч беларусаў атрымаў у падарунак расейскі палкаводзец за **разбіты** пад Крупчыцамі корпус паўстанцаў Серакоўскага. Увесь ягоны ўклад у беларускую гісторыю — кроў нашых продкаў.

Сувораў ніколі не ўдзельнічаў у вызваленчых войнах, ён **быў** тым палкаводцам, які старанна выконваў волю і пажаданні Кацярыны II і Паўла I у пашырэнні межаў Расейскай імперыі, задушэнні паўстанняў Пугачова, Касцюшкі, супрацьдзеянні войскам рэспубліканскай Францыі ў Еўропе. Баявымі дзеяннямі на Беларусі Сувораў дапамог **здзейсніцца** адвечнай мары расейскіх цароў аб захопе беларускіх земляў. Тыя з беларусаў, хто шануе Сувораву, **шануюць** заваёўніка нашай зямлі. Афіцыйны ж удзел у кульце Сувораву — сведчанне вернасці імперскаму хамуту. (К. Тарасаў. 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі)

В а р ы я н т 4

Шчасце — гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно — толькі наперадзе. І **калі** ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўцярпу чакаў,— табе **робіцца** вельмі ж ужо **радасна**, і ты, **задаволены** і зняможаны, лічыш, **што гэта і ёсць** шчасце. А **пройдзе** час, і зноў заўважаеш, што гэта шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, **нудзячыся ад** яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што **яшчэ** наперадзе, што непазнана, **як** музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце — гэта не тое, чаго ты дасягнуў. **Відаць**, шчасце **нельга ўзяць** у рукі і разгледзець, **бо** гэта заўсёды лінія гарызонту.

А гэта **проста** радасць. Радасць чалавека, якому **ўсё ж** сяды-тады не шкодзіць пабыць толькі сам-насам з сабою. І яшчэ — з цішынёю. [...]

Кожны бачыў, **як** узыходзіць сонца,— а гэта ўжо радасць; кожны ведае, як пачынае варушыць зямлю росток,— гэта таксама радасць;

кожны чуў, як шумліва перагаворваюцца паміж сабою дрэвы і пераспеўваюцца птушкі,— і гэта таксама радасць. Ды яшчэ якая!

А я ж яшчэ бачыў вясёлку над лугам, напалоханым *толькі што адшумелым* ліўнем-навальніцаю. Бачыў, як лопаецца пупышка, чуў, як крэкча мурашка, *напінаючыся* над ігліцаю. І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці? (Я. Сінакоў. *Усе мы з хат*)

ТАБЛІЦЫ І КАМЕНТАРЫІ ДА ІХ

СПРАЖЭННЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ. ПРАВАПІС АСАБОВЫХ КАНЧАТКАЎ

АСАБОВЫЯ КАНЧАТКІ ДЗЕЯСЛОВАЎ

I спражэнне	
<u>Адз. л.</u>	<u>Мн. л.</u>
1-я ас. -у, -ю	1-я ас. -ем, -ём, -ам, -о ^м
2-я ас. -еш, -э ^ш , -аш	2-я ас. -еце, -аце, -яце ^м
3-я ас. -е, -э ^м , -а	3-я ас. -уць, -юць
II спражэнне	
<u>Адз. л.</u>	<u>Мн. л.</u>
1-я ас. -у, -ю	1-я ас. -ім, -ым
2-я ас. -іш, -ыш	2-я ас. -іце, -ыце
3-я ас. -іць, -ыць	3-я ас. -аць, -яць

Пры вызначэнні спражэння звычайна дзеяслоў ставяць толькі ў **3-ю асобу** адз. і мн. л., у якой, як бачна з табліцы, найбольш выразна адрозніваюцца канчаткі I і II спражэнняў.

✎ ЗАПОМНІЦЬ:

✎ ① **Вытворныя прыставачныя дзеясловы заўсёды адносяцца да таго ж спражэння, што і невытворныя.** Таму невыразны галосны ў канчатку або ў суфіксе (тэматычны галосны) у большасці выпадкаў **можна праверыць націскам** адпаведнага беспрыставачнага дзеяслова, напрыклад: угле^мдз(і?, е?)ць — глядзе^мць, ён угле^мдз(і?, е?)ць — ён глядз*і^мць*; за ле^жць — ляжа^мць, ты за ле^жць — ляж*ы^ш*; ён прыйдз*ь*ца — ідз*е^м*, яны прыйдз*ь*ца — ід*у^{ць}*.

✎ ② Пры змяненні дзеяслова **нельга мяняць яго трыванне!!!** Напрыклад, у наступных парах не адзін і той жа, а розныя дзеясловы: *абцераць* (I спр.) і *абцери*ці** (I спр.), *вывозіць* (II спр.) і *вывез*ці** (I спр.), *насіць* (II спр.) і *нес*ці** (I спр.) і г. д.

✎ ③ Напісанне дзеясловаў з націскнымі канчаткамі не выклікае цяжкасцей. У дзеясловаў жа з **ненаціскнымі канчаткамі** спражэнне можна вызначыць **па інфінітыве**, кіруючыся наступным правілам:

ВЫЗНАЧЭННЕ СПРАЖЭННЯ ПА ІНФІНІТЫВЕ

Да II спражэння адносяцца

- 1) дзеясловы на **-іць (-ыць)**, дзе **-і-, -ы-** — суфікс: *насіць, тужыць* [не *блытаць* з аднаскладовымі дзеясловамі I спраж. тыпу *віць, шыць, крыць*, дзе **-і-, -ы-** ў корані];
- 2) дзеясловы на **-ець**, калі **-е-** не захоўваецца ў 1-й асобе адз. л.: *вярцець* — *вярчу* (а не *вярцею*), *вісець* — *вішу* (а не *вісею*).
Але: *хацець* — *хачу, хочаш, хоча, хочам, хочаце, хочучь* (I спр.);
- 3) асобныя дзеясловы на **-аць**: *гнаць, спаць, стаяць, баяцца, залежаць* і ўсе вытворныя ад іх.

У моўнай практыцы пад уплывам рускай мовы часта дапускаюцца памылкі пры ўжыванні дзеясловаў у 2-й ас. мн. л. Таму трэба

👉 ЗАПОМНІЦЬ:

У 2-й асобе мн. л. націск ніколі не падае на першы склад канчатка! Ён можа падаць

а) або на аснову: *вуч-ыце-ся, абціра-еце, нос-іце*;

б) або на другі склад канчатка — на склад **-це**: *прыжыв-яце-ся* (а не *прыжыв-е-це-ся*), *падрасц-яце* (а не *падрасц-е-це*), *абатр-аце* (а не *абатр-э-це* і не *абцер-аце*), *сме-яце-ся* (а не *смя-е-це-ся*), *бер-аце* (а не *бяр-э-це*), *гледз-іце* (а не *гледзі-це*) і пад.

Пры гэтым у 1-м складзе перад націскам у канчатку замест **е** пішацца **я** (яканне), а замест **э** пішацца **а** (аканне): *несяце, абатрацеся*.

У іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах застаецца **е**:

(вы) *вы-езеце, гледзіце*.

Усе астатнія дзеясловы з ненаціскнымі канчаткамі — **I спраж.:** *вынесці, выстрыгчы, крыкнуць, адчуваць, старэць* (*старэю, старэе, старэюць*), *бялець* (*бялею, бялее, бялеюць*), *адолець, чытаць* і г. д.

Дзеяслоў *бегчы* і вытворныя ад яго — **рознаспрагальныя**, у іх у 3-й ас. мн. л. канчатак I спр.: *вы-бег-учь*, а ў астатніх формах — канчаткі II спр.: *вы-беж-ыш, вы-беж-ыць, вы-беж-ым, вы-беж-ыце*.

Дзеясловы *есці, даць* і ўсе вытворныя ад іх спрагаюцца **па асобым (нетэматычным) спражэнні**, у іх ёсць спецыфічныя канчаткі, не ўласцівыя ні I, ні II спражэнням:

	<u>Адз. л.</u>	<u>Мн. л.</u>
1-я ас.	<i>е-м, да-м</i>	1-я ас. <i>я-мо, да-мо</i> (і <i>ядз-ім, дадз-ім</i>)
2-я ас.	<i>я-сі, да-сі</i>	2-я ас. <i>яс-це, дас-це</i>
3-я ас.	<i>ес-ць, дас-ць</i>	3-я ас. <i>яд-учь, дад-учь</i>

У прыведзеных формах 1-й ас. адз. і мн. л. і 2-й ас. адз. л. назіраем з’яву выпадзення зычнага **д** у корані. Параўн. са стараж.:

я ьд[мь], дад[мь], **мы** ьд[мо], дад[мо]; **ты** ьд[си], дад[си].

У 1-й ас. адз. л. у канчатку [-мь] рэдукаваны **ь** у слабай пазіцыі ў абсалютным канцы слова страціўся, у выніку з 2-х складоў утварыўся адзін. У спалучэнні зычных **дм** цяжкі для вымаўлення зычны **д** таксама выпаў. Выпаў каранёвы **д** і ў 1-й ас. мн. л. у формах *ямо*, *дамо*.

У 3-й ас. адз. л. у формах *есць*, *дасць* і ў 2-й ас. мн. л. у формах *ясце*, *дасце* зычны **с** у корані ўтварыўся з **д** у выніку дысіміляцыі. Параўн. са стараж.: **ён** ьд[тъ], дад[тъ], **вы** ьд[те], дад[те].¹

Нельга змешваць з дзеясловам закончанага трывання *даць* дзеяслоў незакончанага трывання *даваць*, які ва ўсіх формах мае канчаткі **І** спр.: *да-ю*, *да-еш*, *да-е*, *да-ём*, *да-яце*□, *да-юць*.

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі дзеясловаў у абвесным і загадным ладах. У **загадным ладзе ў 1-й ас. мн. л.** дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі **-е□м**, **-э□м** — **пад націскам**, **-ма** — **не пад націскам** (у рускай мове такія простыя формы загаднага ладу для 1-й ас. мн. ліку не ўтвараюцца): *нясе□м*, *кладзе□м*, *вяжэ□м*, *бярэ□м*; *скла□дваймся*, *канча□йма*. У **абвесным ладзе ў 1-й ас. мн. л.** гэтыя дзеясловы маюць канчаткі: *нясё□м*, *кладзё□□□м*, *вя□жам*, *стрыжо□мся*; *скла□дваемся*, *канча□ем*. Т.ч., у загадным ладзе канчаткі **-е□м** і **-э□м** у 1-й ас. мн. л. націскныя, а ў абвесным ладзе канчатак **-ем** ненаціскны.

У 2-й асобе мн. л. **у загадным ладзе**, у адрозненне ад абвеснага, **націск можа падаць на канчатак -ы□ - (-і-)**:

абвесны лад: *бе□л[іце]*, *праро□сц[іце]*, *кладз[яце□]*;

загадны лад: *бял[і□]*, *бял[і□]це*, *прарасц[і□]*, *прарасц[і□]це*, *кладз[і□]*, *кладз[і□]це*.

(Гл. ніжэй табліцу "Утварэнне загаднага ладу дзеясловаў")

УТВАРЭННЕ ЗАГАДНАГА ЛАДУ ДЗЕЯСЛОВАЎ

¹ Гл.: Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: [Вучэб. дапамож. для філал. фак. пед. ін-таў]. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мн.: Выш. школа, 1983, с. 189 – 190.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія: [Вучэб. дапамож. для філал. фак. пед. ін-таў/ Я.М. Адамовіч, Н.В. Гаўрош, М.Ф. Гуліцкі і інш.];/ Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. — 2-е выд., дапрац. — Мн.: Выш. школа, 1980, с. 18.

АСО- БА	АДЗ. ЛІК	МН. ЛІК
1	<u>Не ўтвараецца</u> [Зрэдку значэнне загад. ладу для 1-й асобы адз. л. можа выражацца іншымі сродкамі: 1) формай буд. ч. абвесн. ладу ў спалучэнні з часціцай <i>дай</i>: <i>Дай, думаю, скажучу</i>; 2) формай 2-й асобы адз. л. загад. ладу: <i>"Уставай, браце Іван!"</i> — сказаў я сам сабе.]	1) простыя формы: - е□м , - э□м , - ма : <i>ходз-</i> (яць) → <i>хадз</i> е□м , <i>бяр-</i> (уць) → <i>бяр</i> э□м , <i>хавај-</i> (уц)-<i>ца</i> → <i>хавай</i> ма ся, <i>гуляј-</i> (уць) → <i>гуляй</i> ма , <i>стан-</i> (уць) → <i>стань</i> ма ; 2) складаныя формы: а) <i>давай(це)</i> + інфінітыў: <i>давай(це)</i> пісаць; б) <i>давай(це)</i> + 1 ас. мн. л. буд. ч.: <i>давай(це)</i> будзем пісаць; <i>давай(це)</i> напішам; 3) перан.: <i>пойдзем! сходзім!</i>
2	-і□ , -ы□ , ∅ : <i>адняс-</i> (уць) → <i>адняс</i> і□ , <i>бяр-</i> (уць) → <i>бяр</i> ы□ , <i>аднос-</i> (яць) → <i>аднось</i> □ , <i>дад-</i> (уць) → <i>да</i> й (выключ.), <i>дај-</i> (уць) → <i>давай</i> □ , <i>устај-</i> (уць) → <i>уставай</i> □ , <i>прызнај-</i> (уць) → <i>прызнавай</i> □ , <i>кіруј-</i> (уц)-<i>ца</i> → <i>кіруй</i> □ ся, <i>яд-</i> (уць) → <i>еж</i> □ , <i>бј-</i> (уц)-<i>ца</i> → <i>бі</i> □ ся	-це: <i>адняс</i> і□ → <i>аднясіце</i> , <i>бяр</i> ы□ → <i>бярыце</i> , <i>аднось</i> □ → <i>аднось</i> □ це , <i>еж</i> □ → <i>еж</i> □ це , <i>кіруй</i> □ ся → <i>кіруй</i> □ це ся, <i>бі</i> □ ся → <i>бі</i> □ це ся, <i>гај</i> і□ ся → <i>гаі</i> □ це ся
3	(ня)хай + 3 ас. адз. л. абвеснага ладу: <i>(ня)хай</i> чытае, <i>(ня)хай</i> прачытае	(ня)хай + 3 ас. мн. л. абвеснага ладу: <i>(ня)хай</i> чытаюць, <i>(ня)хай</i> прачытаюць

ДЗЕЕПРЫМЕТНІКІ (УТВАРЭННЕ І ЎЖЫВАННЕ)

цяперашняга часу	прошлага часу
незалежнага	стану
з суф. -уч-, -юч-, -ач-, -яч- не характэрны для бел. мовы! Ужываюцца пры пераходзе ў прыметнікі: (яны) <u>віс</u> (-яць) → <u>вісячыя</u> (валасы), <u>стаі</u> (-аць) → <u>стаіакая</u> (вада), <u>піш</u> (-уць) → <u>пішучая</u> (машынка). НЕЛЬГА ЎЖЫВАЦЬ Н. склон муж. роду, бо атрымліваецца аманімія з дзеепрыслоўямі !!! Дапускаецца ўжыванне ў <u>дзелавым</u> і <u>навуковым</u> стылях у тэрміналагічных спалучэннях, дзе такія "шыпячыя" дзеепрыметнікі часта пераходзяць у прыметнікі: <u>дзеючая армія</u>, <u>бастуючыя рабочыя</u>, <u>рухаючая сіла гісторыі</u>, <u>шыпячы гук</u>, <u>матывуючае слова</u> і пад.	з суф. -Л- шырока ўжывальныя ў беларускай мове: (ён) <u>уцале</u> (-ў □) → <u>уцалелы</u>, <u>парыжэ</u> (-ў □) → <u>парыжэлы</u>, <u>спаце</u> (-ў □) → <u>спацелы</u>, гэтак жа: <u>пасівелы</u>, <u>пачырванелы</u> і пад. з суф. -ўш-, -ш- не характэрны для бел. мовы! НЕДАПУШЧАЛЬНЫ Н. склон муж. роду, бо атрымліваецца аманімія з дзеепрыслоўямі !!! Сустрэкаюцца ў <u>дзелавым</u> і <u>навуковым</u> стылях: <u>прыеха</u> (-ў □) → <u>прыехаўшыя</u>, <u>прынёс</u> (Ø □) → <u>прынёсшая</u> Трэба ненавідзец і выкараняць такія "шыпячыя" дзеепрыметнікі.
залежнага	стану
з суф. -ем-, -ім- не характэрны для бел. мовы. Ужываюцца ў <u>дзелавым</u> і <u>навуковым</u> стылях: <u>даследуі</u> (-эм) → <u>даследуіэмы</u>, <u>вылучаі</u> (-эм) → <u>вылучаіэмы</u>, <u>ствараі</u> (-эм) → <u>ствараіэмы</u> Часта пераходзяць у прыметнікі: <u>любімы</u> (твор), <u>цяпімы</u> (боль), <u>дзялімая</u> (лічба). Трэба пазбягаць ужывання такіх дзеепрыметнікаў.	з суф. -ен-, -ан-, -н-, -т- шырока ўжывальныя ў беларускай мове: <u>прывес</u> (-ці) → <u>прывесены</u>, <u>асвятл</u> (-і-ць) → <u>асветлены</u>, <u>астудз</u> (-і-ць) → <u>астуджаны</u>, <u>дагледз</u> (-е-ць) → <u>дагледжаны</u>, <u>запусі</u> (-і-ць) → <u>запушчаны</u>, <u>напіса</u> (-ць) → <u>напісаны</u>, <u>жада</u> (-ць) → <u>жаданы</u>, <u>апрану</u> (-ць) → <u>апрануты</u>, <u>раскало</u> (-ць) → <u>расколаты</u>,
У беларускай мове няма зваротных дзеепрыметнікаў тыпу <u>святчыхся</u>, <u>усміхаючыхся</u>, <u>развіваючыхся</u> !!!	

ТЫПОВЫЯ ПАМЫЛКІ ВА ЎТВАРЭННІ І ВА ЎЖЫВАННІ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ

☞ Адной з распаўсюджаных **памылак ва ўтварэнні** дзеепрыметнікаў з’яўляецца напісанне **2-х літар н** у суфіксах **-ен-, -ан-, -н-** у дзеепрыметніках залежнага стану пр. часу. Выклікана гэтая памылка ўплывам рускай мовы, дзе такія дзеепрыметнікі пішуцца з дзвюма літарамі **н** у суфіксах **-енн-, -ённ-, -нн-** (параўн. руск. *освоенный, принесённый, нарисованный*).

☞ Другой **памылкай ва ўтварэнні** дзеепрыметнікаў з’яўляецца **напісанне літары я** ў суфіксе **-ен-** у словах тыпу *асветлены, асвоены, прынесены*. Трэба запомніць: **не існуе дзеепрыметнікаў з суфіксам -ян-!**

☞ Неабходна адрозніваць таксама суфіксы **-н-** і **-ан-**. Суфікс **-ан-** ужываецца **пасля запярдзелых зычных**: *заслужаны, патушаны, дагледжаны, закончаны, створаны*. Суфікс **-н-** маюць дзеепрыметнікі, утвораныя **ад інфінітыўнай асновы на -а- або -я-**: *засыпаны, сабраны, збудаваны, сказаны, пасеяны, развеены, авеяны* і г. д.

☞ **Памылкі ва ўжыванні** — гэта выкарыстанне **”шыпячых” дзеепрыметнікаў** з суфіксамі **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-, -ўш-, -ш-**, асабліва формаў **м. р. Н. скл.**, якія ствараюць **аманімію з дзеепрыслоўямі** (гл. табліцу ўтварэння дзеепрыметнікаў). Выкліканы такія памылкі **ўплывам рускай мовы**, дзе адпаведныя дзеепрыметнікі шырока ўжываюцца, у тым ліку і формы **м. р. Н. скл.** (у рускай мове няма аманіміі з дзеепрыслоўямі: параўнайце ў рускай мове дзеепрыслоўі *читая, неся, ведя, пропаха*, *оглянувшись* і адпаведныя дзеепрыметнікі *читающий, несущий, ведущий, пропахавищий, оглянувившийся*).

Асабліва грубай памылкай з’яўляецца **ўжыванне** ў беларускай мове неўласцівых ёй **зваротных дзеепрыметнікаў**.

Пры перакладзе дзеепрыметнікаў, неўласцівых беларускай мове, трэба не калькаваць рускія граматычныя нормы, а **падбіраць беларускія адпаведнікі**, выкарыстоўваючы наступныя сродкі перакладу дзеепрыметнікаў.¹

¹ Прыклады многіх сродкаў перакладу дзеепрыметнікаў змешчаны ў вучэбных дапаможніках:

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., дапрац.— Мн.: Выш. шк., 1980, с. 177 – 179.

Малажай Г. М. Лабараторныя працы па сучаснай беларускай мове.— Мн.: Выш. шк., 1986, с. 141.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Практ. заняткі / Пад агул. рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., перапрац.— Мн.: Выш. шк., 1987, с. 183 – 186.

Лепешаў І. Я. Практыкум па беларускай мове: Вучэб. дапам./ І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч.— Мн.: Універсітэцкае, 2001, с. 170 – 172.

СРОДКІ ПЕРАКЛАДУ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ

Па-руску	Па-беларуску
1) ужывальныя ў беларускай мове дзеепрыметнікі з суфіксамі -л-, -ен-, -ан-, -н-, -т-:	
- Сотни вёрст пустой, однообразной, <u>выгоре</u> ви ей степи не могут нагнать такого уныния, как один человек, когда он сидит, говорит и неизвестно когда уйдёт. (А.Чехов) ...город, весь пропитанный запахом серы и железного угара, <u>оглушае</u> мый вечным <u>несмолкае</u> мым грохотом. (А.Куприн) - Только ветер метался, гоняя сухие листья, шуриша <u>отклеив</u> шейся афишей на столбе фонаря. (М.Горький) ...на <u>увяд</u> ших космах пырея... (В.Закруткин)	- Сотні вёрст пустэльнага, аднастайнага, <u>выгарала</u> га стэпу не могуць нагнаць такой нуды, як адзін чалавек, калі ён сядзіць, гаворыць і невядома, калі ён пойдзе. (Я. Васілёнак) ...горад, наскрозь прасякнуты пахам серы і жалезнага чаду, <u>аглухлы</u> ад вечнага <u>несціхана</u> га грукату. (Пераклад мой. — Я. М.) - Толькі вецер кідаўся, ганяючы сухое лісце, шалпочучы <u>адкле</u> енай афішай на слупе ліхтара. (Я.Брыль) ...на <u>завял</u> ых касмачах пырніку... (Пераклад мой. — Я. М.)
2) дзеепрыслоўі, дзеепрыслоўныя словазлучэнні:	
...голодный, <u>теряю</u> щий сознание от боли и усталости, проклиная лужи, вязкий снег и раннюю грязь, он всё же жадно вдыхал хмельной влажный аромат. (Б.Полевой) - Случилось, что с нею шёл рядом тоже <u>возвращаю</u> щий <u>ся</u> из церкви один из её соседей... (А.Чехов) - Крикнул <u>остановив</u> шийся человек.	...галоодны, <u>траця</u> чы прытомнасць ад болю і стомленасці, праклінаючы лужыны, рыхлы снег і раннюю грязь, ён усё ж прагна ўдыхаў хмельны вільготны водар. (Я. М.) - Здарылася, што з ёю ішоў побач, таксама <u>вярт</u> ючыся з царквы, адзін з яе суседзяў... (Я.Шарахоўскі) - Крыкнуў чалавек, <u>спыні</u> ўшыся.
3) дзеясловы (але не даданыя часткі складаназалежнага сказа, дзе таксама дзеепрыметнік замяняецца дзеясловам):	
- Это были наши кавалергарды, <u>шед</u> ш <u>ие</u> в атаку на французскую кавалерию... (Л.Толстой) - Благодарствую за угощение, но я <u>непью</u> щий. (М.Шолохов) ...повсюду видны были вещи, <u>лежав</u> ши <u>ие</u> в беспорядке...	- Гэта нашы кавалергарды <u>ішлі</u> ў атаку на французскую кавалерыю. (Я. М.) - Дзякую за пачастунак, але я <u>не п'ю</u>. (У.Шарахоўскі) ...усюды рэчы <u>ляжалі</u> абы-дзе...

4) приметнікі (часцей якасныя): ● Батальон был уже сажён двести впереди нас и казался какою-то чёрной сплошной <u>колеблющейся</u> массой... (Л.Толстой) ● Свежий, <u>прохватывающий</u> ветерок тянул с запада, и светлый туман, как пар, подымался над <u>шумящей</u> рекой. (Л.Толстой) ● ...вечно <u>изменяющие</u> <u>ся</u> ...снеговые горы. (Л.Толстой) ● <u>дрожащая</u> трясина ● <u>колющийся</u> предмет ● <u>обращающиеся</u> деньги ● <u>воинствующий</u> национализм ● <u>обслуживающий</u> персонал ● <u>определяющие</u> факторы общественного развития	● Батальён ужо быў сажняў на двэсце наперадзе нас і здаваўся нейкай чорнай суцэльнай <u>хісткай</u> масай... (Я.Шарахоўскі) ● Свежы, <u>пранізлівы</u> ветрык цягнуў з захаду, і светлы туман, як пара, падымаўся над <u>гаманлівай</u> ракой. (Я.Шарахоўскі) ● ...вечна <u>новыя</u> ...снегавыя горы. (М.Клімковіч) ● <u>дрыготкая</u> багна (твань) ● <u>калючы</u> прадмет ● <u>абарачальныя</u> грошы ● <u>ваяўнічы</u> нацыяналізм ● <u>абслуговы</u> персанал ● <u>вызначаальныя</u> фактары грамадскага развіцця
5) назоўнікі (неўласцівыя дзееприметнікі-субстантываты): ● <u>Рассказывающие</u> вспоминали. ● <u>Читающие</u> сидели. ● <u>Купающийся</u> нырял.	● <u>Апавядальнікі</u> ўспаміналі. (Я. М.) ● <u>Чытальнікі</u> сядзелі. (Я. М.) ● <u>Купальшчык</u> даваў нырца. (Я. М.)
6) прыдаткі — адзіночныя ці развітыя: ● ...напоминал <u>разыгравишего</u> же-ребца. (Л.Толстой) ● вещества, <u>стимулирующие</u> рост,...	● ...нагадваў жарабца-<u>стаенніка</u>. (А.Кучар) ● рэчывы — <u>стымулятары</u> росту —...
7) устаўныя сказы ● ...туристы, <u>двигающиеся</u> одни, ...	● ...турысты (яны рухаліся адны)...
8) словазлучэнні розных камбінацый ("дзеяслоў + назоўнік", "дзеяслоў + приметнік", "дзеяслоў + прыслоўе", "назоўнік з прыназоўнікам + приметнік" і іншыя словазлучэнні): ● ...устремляет печальный и <u>тоскующий</u> взор... (А.Чехов) ● ...играющие светом, как алмазы, снеговые горы. (Л.Толстой) ● <u>Парующая</u> земля пахла весной. (В.Закруткин)	● ...журботна, <u>тужліва</u> глядзіць... (У.Шахавец) ● ...у <u>дыяментавых пералівах</u> святла, снегавыя горы. (М.Клімковіч) ● Зямля <u>злёгку дымілася</u> і пахла вясной. (У.Шахавец) і іншыя камбінацыі словазлучэнняў.

9) паўтор слова:	
● ...слышался <u>всё</u> <u>возрастающий</u> <u>грохот</u> . (И.Бунин)	● ...чуўся ўсё <u>большы</u> і <u>большы</u> <u>грукат</u> . (Я.Скрыган)
10) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі:	
● <u>Разбежа</u> <u>ви</u> <u>и</u> <u>ся</u> <u>пароход</u> ...уда- рился в ... <u>пристань</u> ... (И.Бунин)	● <u>3</u> <u>разгону</u> <u>параход</u> ...ударыўся ў ... <u>прыстань</u> . (Я.Скрыган)
● ...выговорила она <u>тихо</u> и <u>умоля-</u> <u>ющим</u> <u>голосом</u> . (А.Чехов)	● ...вымавіла яна <u>ціха</u> , <u>з</u> <u>мальбой</u> <u>у</u> <u>голесе</u> . (І.Грамовіч)
11) прыназоўнікі:	
● Она <u>скупаюце</u> <u>смотрела</u> на <u>зна-</u> <u>комый</u> , <u>родной</u> <u>ей</u> <u>сад</u> , на <u>окру-</u> <u>жающие</u> <u>его</u> <u>стройные</u> <u>тополя</u> ... (Н.Островский)	● Яна <u>маркотна</u> <u>глядзела</u> на <u>зна-</u> <u>ёмы</u> , <u>родны</u> <u>ёй</u> <u>сад</u> , на <u>стройныя</u> <u>таполі</u> <u>вакол</u> <u>яго</u> ... (Я.Мар.)
12) даданыя часткі складаназалежнага сказа:	
● По <u>ночам</u> <u>Изот</u> и <u>Панков</u> <u>увози-</u> <u>ли</u> <u>этих</u> <u>гостей</u> в <u>лодке</u> на <u>мимо</u> <u>идущий</u> <u>пароход</u> . (М.Горький)	● <u>Начамі</u> <u>Ізот</u> і <u>Панкоў</u> <u>адвозілі</u> <u>гэтых</u> <u>гасцей</u> у <u>лодцы</u> на <u>параход</u> , <u>які</u> <u>праходзіў</u> <u>міма</u> <u>сяла</u> . (Я.Брыль)
13) часам можна апусціць дзеепрыметнік, які не нясе асаблівай сэнсавай нагрузкі ў тэксце	

☞ Пры перакладзе дзеепрыметнікаў, неўласцівых беларускай мове, студэнты, журналісты звычайна захапляюцца двума апошнімі прыёмамі. Але ж апускаць рускі дзеепрыметнік пры перакладзе трэба ў крайнім выпадку, калі немагчыма выкарыстаць ніводзін з вышэй апісаных і іншых творчых прыёмаў перакладу. Трэба асцерагацца таго, што пры выкарыстанні гэтага прыёму, як правіла, збядняецца ці недакладна перакладаецца аўтарскі арыгінал.

Што ж да прыёму замены на даданую частку складаназалежнага сказа, то варта адзначыць, што гэта самы лёгкі прыём, які не патрабуе майстэрства, творчага падыходу, напружання думкі і памяці. Але аддаваць яму перавагу, асабліва ў мастацкім стылі, не варта, бо калі ў тэксце многа нехарактэрных для беларускай мовы дзеепрыметнікаў, то нанізванне даданых частак ператварае тэкст у кніжны, ён успрымаецца як штучны, ненатуральны, мёртвы. Таму што ў аснове беларускай літаратурнай мовы ляжыць жывая гаворка, якой не характэрны склада-назалежныя сказы. Сінтаксіс народнай мовы характарызуецца простымі сказами, а са складаных перавага аддаецца бяззлучнікавым і склада-назлучаным.

Як сказана вышэй у табліцы, неўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі выкарыстоўваюцца ў беларускай мове, калі яны сталі тэрмінамі навук. Але ж калі тэрмін — зваротны дзеепрыметнік, то яго нельга

выкарыстоўваць у беларускай мове. Такія выпадкі ствараюць асаблівую цяжкасць пры перакладзе. Напрыклад, у **М. М. Бахціна** ёсць тэрмін **”смеющееся средневековье”**, ужыты вучоным для характарыстыкі эпохі, у якую з заганами жыцця можна было змагацца толькі сродкамі гумару (камедыянту ці блазну дазвалялася высмейваць нават караля). У мастацкім стылі ў дачыненні да чалавека гэты дзеепрыметнік можна было б перакласці як *смежны, смяшлівы, жыццярэдасны, усмешлівы, заўсёды вясёлы, які смяецца* і іншымі сродкамі (канкрэтны прыём падбіраецца ў залежнасці ад кантэксту). Але ніводны з названых сродкаў не падыходзіць для дакладнай перадачы сутнасці названага тэрміна ў спалучэнні яго з назоўнікам *сярэднявечча*.

Важна памятаць, што не святыя гаршкі лепяць, што ўдасканалваць майстэрства перакладу можна бясконца. Адзін і той жа дзеепрыметнік можна па-рознаму перакласці. Напрыклад, словазлучэнне *”человек, имеющий исключительные способности”*, можна перакласці як *чалавек з выключнымі здольнасцямі; выключна здольны чалавек; вельмі таленавіты чалавек; чалавек, у якога выключныя здольнасці; чалавек, што мае выключныя здольнасці* і інш. Якому з прыёмаў аддаць перавагу ў канкрэтным кантэксце — у гэтым якраз і заключаецца майстэрства перакладчыка, а таксама любога чалавека, які гаворыць або піша па-беларуску, але мысліць пры гэтым па-руску.

✎ І яшчэ адной **памылкі**, выкліканай уплывам рускай мовы, трэба асцерагацца пры ўтварэнні і ўжыванні ўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў залежнага стану пр. часу з суфіксамі **-ен-, -ан-, -н-, -т-** : з’яўляецца адхіленнем ад нормы ўжыванне такіх дзеепрыметнікаў **у муж. родзе ў кароткай форме**. Памылковымі з’яўляюцца формы тыпу ~~*прынесен*~~, ~~*дагледжан*~~, ~~*пасеян*~~, ~~*пастаўлен*~~, ~~*вымыт*~~. **У кароткай форме** такія дзеепрыметнікі можна ўжываць **у ж. р., н. р. і ў мн. ліку**. Напр.: *Артыкул* ~~*прынесен*~~**ы**, але: *манаграфія* ~~*прынесен*~~**а**, *сшыткі* ~~*прынесен*~~**ы**. *Рукапіс* ~~*дагледжан*~~**ы**, але: *дысертацыя* ~~*дагледжан*~~**а**, *рукапісы* ~~*дагледжан*~~**ы**. *Загон* ~~*засеян*~~**ы**, але: *града* ~~*засеян*~~**а**, *поле* ~~*засеян*~~**а**, *палі і грады* ~~*засеян*~~**ы**. *Стол* ~~*вымыт*~~**ы**, але: *падлога (акно)* ~~*вымыт*~~**а**, *сталы* ~~*вымыт*~~**ы**.

Нярэдкае ўжыванне памылковых кароткіх формаў муж. роду ў творах вядомых пісьменнікаў і паэтаў, нават некаторых класікаў беларускай літаратуры (асабліва ў Я. Коласа) тлумачыцца тым, што ў час напісання гэтых твораў беларуская мова не была яшчэ распрацавана і ўнармавана ў такой ступені, як зараз.

УТВАРЭННЕ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

незакончанага трывання	закончанага трывання
-учы(-ючы), -ачы(-ячы) ад асновы ц. ч.: (яны) <u>смяі-</u>(уц) <u>-ца</u> → смеі<u>учы</u>ся, (яны) <u>рухаі-</u>(уць) → рухаі<u>учы</u>, (яны) <u>кол-</u>(юць) → кол<u>ючы</u>, (яны) <u>нос-</u>(яц) <u>-ца</u> → нос<u>ячы</u>ся АЛЕ: (яны) <u>сп-</u>(яць) → спл<u>ючы</u>, <u>крыч-</u>(аць) → крыч<u>учы</u>, кіш<u>учы</u>, бурч<u>учы</u>, віс<u>ючы</u>, звін<u>ючы</u>, хрып<u>учы</u>, ба<u>ючы</u>ся	-ўшы, -шы ад асновы пр. ч.: (ён) <u>змало-</u>(ў □) → змало<u>ўшы</u>, (ён) <u>дагледзе-</u>(ў □) → дагледзе<u>ўшы</u>, (ён) <u>прынёс-</u>(Ø □) → прынёс<u>шы</u>, (ён) <u>спёк-</u>(Ø □) <u>-ся</u> → спёк<u>шы</u>ся

ПАМЫЛКІ ВА ЎТВАРЭННІ І ВА ЎЖЫВАННІ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

① Памылка ва ўтварэнні :

Утвараючы дзеепрыслоўі <u>закончанага</u> трывання, суфіксы -ўшы, -шы нельга далучаць да асноў дзеясл. незаконч. трыв. Памылка: глядзе<u>ўшы</u>, піса<u>ўшы</u>, наеі<u>ўшы</u>ся, каза<u>ўшы</u>, пёкі<u>шы</u>, вёзі<u>шы</u>

Паправіць такую памылку можна двума спосабамі:

а) або ўтварыць дзеепрыслоўе **незак. трыв.** суфіксам **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)**: гледзячы, пішучы, носячыся, кажучы, пекучы □ везучы □

б) або далучыць прыстаўку, памяняўшы трыванне базавага дзеяслова на **закончанае**: пагледзеўшы, спісаўшы, нанасіўшыся, сказаўшы, спёкшы, звёзшы і г. д.

② Памылка ва ўжыванні :

Асноўнае правіла ўжывання дзеепрыслоўяў:

У сказе з дзеепрыслоўем **павінен быць адзін утваральнік** абодвух дзеянняў: і асноўнага, выражанага дзеясловам-выказнікам, і дадатковага, выражанага дзеепрыслоўем. Калі ж гэтыя два дзеянні выконваюцца рознымі ўтваральнікамі, то ў такой канструкцыі **памылка ва ўжыванні**.

ПРЫЁМЫ ВЫПРАЎЛЕННЯ ПАМЫЛАК ВА ЎЖЫВАННІ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

1-ы прыём самы лёгка і прасты, але не самы ўдалы: дзеепрыслоўны зварот можна ператварыць у даданую частку складаназалежнага сказа, замяніўшы дзеепрыслоўе на дзеяслоў, а астатнюю частку сказа пакінуць нязменнай.

2-і прыём хоць і цяжэйшы, але больш удалы: пакінуць нязменным дзеепрыслоўны зварот, а другую частку сказа змяніць такім чынам, каб быў адзін утваральнік абодвух дзеянняў. Напрыклад:

Ня правільна	Правільна
1) <u>Пад'язджаючы да вёскі</u>, нам <u>трапляліся</u> клёны і дубы. Тут два ўтваральнікі: дадатковае дзеянне <u>пад'язджаючы</u> выконваецца ўтваральнікам "мы", а галоўнае дзеянне <u>трапляліся</u> выконваецца ўтваральнікам "клёны і дубы". 2) <u>Лежачы на сене</u>, лёгка <u>дыхаецца</u> і <u>марыцца</u> пра ўсё прыёмнае. Гэта безасабовы сказ. Тут дадатковае дзеянне выконваецца <u>адным</u> утваральнікам (чалавекам), а галоўнае адбываецца <u>само сабой, без утваральніка</u>. Таму гэта таксама памылка ва ўжыванні дзеепрыслоўя. Выключэнне складаюць безасабовыя сказы, у якіх ёсць інфінітыў.	① прыём: <i>Калі пад'язджалі да вёскі, нам трапляліся клёны і дубы.</i> ② прыём: <i>Пад'язджаючы да вёскі, мы бачылі (або: сустракалі) клёны і дубы.</i> Тут адзін утваральнік абодвух дзеянняў: <u>мы</u> пад'язджалі і <u>мы</u> бачылі. ① прыём: <i>Калі ляжыш на сене, лёгка дыхаецца і марыцца пра ўсё прыёмнае.</i> ② прыём: <i>Лежачы на сене, лёгка дыхаць і марыць пра ўсё прыёмнае.</i>

③ Лагічная памылка :

Лагічныя памылкі нешматлікія. Яны дапускаюцца тады, калі ўжыванне дзеепрыслоўя закончанага трывання замест незакончанага ці наадварот прычыць логіцы жыццёвай сітуацыі. Напрыклад: 1) Добра адпачываючы на летніх канікулах, дзеці з радасцю зноў узяліся за вучобу. (Трэба: адпачыўшы.) 2) Успомніўшы каля дошкі даўно прачытаны твор, вучань хмурыў бровы, моршчыў лоб і нават чухаў патыліцу. (Трэба: ўспамінаючы.)

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба.— Мн., 1985. Ч. 1.
2. Беларуская мова / Пад рэд. М. С. Яўневіча.— Мн., 1991.
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М., 1986.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., дапрац.— Мн., 1980.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча.— Мн., 1997.
6. Шуба П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія.— Мн., 1987.

Дадатковая

1. Аналіз слова, словазлучэння, сказа: Вучэбна-метадычны дапаможнік / М. Ц. Кавалёва, К. М. Панюціч, П. У. Сцяцко і інш.; Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— Мн., 1977.
2. Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы.— Мн., 1986.
3. Беларуская мова: Тэорыя. Тэсты: Для школьнікаў і абітурыентаў / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва і інш.— Мн., 2004.
4. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А. І. Падлужнага.— Мн., 1987. (Б-ка настаўніка беларус. мовы і літ.).
5. Беларуская мова: Энцыклапедыя/ Пад рэд. А. Я. Міхневіча.— Мн., 1994.
6. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий.— Л., 1976.
7. Виды разбора на уроках русского языка: Пособие для учителя / В. В. Бабайцева, В. М. Шаталова, Г. К. Лидман-Орлова и др.— 2-е изд., перераб.— М., 1985.
8. Граматыка беларускай мовы: У 2-х т. / Пад рэд. К. К. Атраховіча і М. Г. Булахавы.— Мн., 1962. Т. 1.
9. Карский Е. Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке.— М., 1956.
10. Кечык С. Я. Дзеепрыслоўе ў сучаснай беларускай мове.— Мн., 1985.
11. Кечык С. Я., Рагаўцоў В. І. Моўны разбор у ВНУ і ў школе: Схемы, узоры, заданні.— Мн., 1988.
12. Киселёв И. А. Частицы в современных восточнославянских языках.— Мн., 1976.

13. Лаўрэль Я. М. і інш. Вывучэнне марфалогіі ў школе / Я. М. Лаўрэль, Т. Р. Новікава, С. А. Язерская.— Мн., 1991. (Б-ка настаўніка беларус. мовы і літ.)
14. Лепешаў І. Я. і інш. Практыкум па беларускай мове: Вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў Г. М. Малажай, К. М. Панюціч.— Мн., 2001.
15. Лепешаў І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: Дапаможнік.— Гродна, 2002.
16. Марозава Я. Н. Марфалогія. У 2-х ч. Ч. 1. Іменныя часціны мовы: Вучэбна-метадычны дапаможнік. — Віцебск, 2005.
17. Марозава Я. Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэб. дапам. для студэнтаў філфакаў.— Віцебск, 2002.
18. Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове.— Мн., 1959.
19. Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.
20. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М. В. Бірылы.— Мн., 1987.
21. Современный русский язык в таблицах и схемах: В 5 ч.— М., 1985. Ч. 3.
22. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.— Мн., 1977 – 1984.
23. Чеснокова Л. Д., Печникова В. С. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: В 3 ч.: Ч. II : Морфология.— Ростов-на-Дону, 1997.
24. Чеснокова Л. Д. Русский язык: Трудные случаи морфологического разбора.— М., 1991.
25. Чиркина И. П. Современный русский язык в таблицах и схемах. Ч. 2.— М., 1980.
26. Шуба П. П. Дзеяслоў у беларускай мове.— Мн., 1968.
27. Шуба П. П. Прыназоўнік у беларускай мове.— Мн., 1971.
28. Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове: Марфалагічны нарыс.— Мн., 1962.
29. Янкоўскі Ф. М. Сучасная беларуская мова.— Мн., 1984, с. 18 – 30, 55 – 79.
30. Яўневіч М. С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.— Мн., 1977.

З М Е С Т

Уводзіны	3
Парадак і ўзоры марфалагічнага разбору часцін мовы:	
Дзеяслоў.....	4
Дзеепрыметнік.....	10
Дзеепрыслоўе.....	14
Прыслоўе.....	16
Безасабова-прэдыкатыўныя словы (БПС).....	19
Няпоўназначальныя словы:	
Мадальныя словы.....	24
Прыназоўнік.....	26
Злучнік.....	28
Часціца.....	31
Выклічнік.....	34
Звязка.....	35
Кантрольныя работы	
Кантрольная работа № 1.....	38
Кантрольная работа № 2.....	42
Табліцы і каментарыі да іх	
Спражэнне дзеясловаў. Правапіс асабовых канчаткаў.....	45
Утварэнне загаднага ладу дзеясловаў.....	48
Дзеепрыметнікі (утварэнне і ўжыванне).....	49
Тыповыя памылкі ва ўтварэнні і ва ўжыванні дзеепрыметнікаў.....	50
Сродкі перакладу дзеепрыметнікаў.....	51
Утварэнне дзеепрыслоўяў.....	55
Памылкі ва ўтварэнні і ва ўжыванні дзеепрыслоўяў.....	55
Літаратура	57